

П А В Л О М А Л Я Р

Х Л І Б

1 9 5 4

ВИДАВНИЦТВО

ПРОМЕТЕЙ

P A W L O M A L I A R

B R E A D
Story
(In Ukrainian Language)

Copyright by author

"PROMETHEUS" — 1954 — Detroit, U.S.A.

П А В Л О М А Л Я Р

Х Л І Б

П О В І С Т Ь

diasporiana.org.ua

В-во „ПРОМЕТЕЙ“ — 1954 — Детройт, США

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

I

Штиль буває не тільки на морі — коли сонце і вітер і простір увесь упадають в один затаєний подих — і кинутий гук тоді гасне, завмирає, не маючи відгому у довкіллі.

Штиль буває й на житах у полі отакого ранку — коли сонце ще не зійшло, а вже майнула остання зоря, вигасаючи, а небо поїнялося прозорістю, а день уже бринить на обрії...

Останній помах зорі сковзнув, з лету зірвався, відразу розтане, наче гук на замерлому морі або як тане в полі пахіт зерна, що тужавіє під теплим сонцем.

Б'є перепел.

Де він б'є? Чи у вибалку, чи там за могилою скитською — звідки й постріл не долітає в таку пору.

Починається день.

Небо таке чисте, прозоре, що коли б звестися на оцій кручі і, скільки сягнувши, полоснути по ньому мечем, то блисне розчерк і назавжди лишиться горіти золотою наколиною і не погасить його найбільше сонце...

Верталися з нічної облави. Ходили ловити німецького парашутиста, що сів десь у житах. Туди до Рокитного. Це була перша "бойова тривога" винищувального батальйону. Суворі рішення лягла на сірі лица батальйонців. Командир батальйон-

ну, товариш Куценко, коротко з'ясував бойове завдання і вирушили.

Де саме сів парашутист — ніхто добре не знав. Але досить було тільки "тривоги", щоб іти, в бойовій поготові, безоглядно й рішуче, і шукати його в житах, шукати — як те, що в море кануло.

Шукали доки розвиднятися стало; і люди стали бачити одне одного, і облуда не могла водити людською притомністю, як водить вогник на болоті заблуканого.

Марко Сьомак нарікав, що забродився в росяних житах, промок до рубців, наче бродом брів. Він раптом відчув, що гіркий жаль тиснув йому в горлі. Його поривало на сміх — зла радість розбирала. А чи то з добра, коли людина й сама над собою сміється?..

Біля криниць, де водопій і тирлище, щось маячіло. Командир дав наказ бути готовими. Тоді хтось зненацька запитав — де ж у нас зброя? Це збило Куценка з бойового настрою. Справді. Вийшли в бойову облаву на парашутиста голіруч, як на вправи ходили.

Німці скидають у запілля на парашутах диверсантів досконало озброєних, самими руками такого не візьмеш.

А видно було, що парашутист вибрав дошкульне місце — отруїти воду в криницях, з яких п'ють люди, буваючи в полі, і скотину напувають: загине не тільки череда, а й люди вимруть, і колгосп лишиться на війну без тягла...

Сьомаківі уже ввижалося, як обдуть корови падали падлом по пастівнику, а воли падали у ярмі. І вітер тяг-розносив зелену піну конаючої скотини, розвішував, чіпляв її на будячинні. Так що

обійти й через усе поле не можна тієї напасті. І хтось уже зчорнілий б'ється об чорну землю, рвучи собі груди кров'ю...

Світ білий Сьомакові попеліє в очах від такої уяви.

Хай би диверсант був і з рогами на сталевій голові і з пекельною машиною, в зубах, а не тільки — з ножакою, як їх малюють, але Сьомак не злякався б ухопити його за роги у той момент, коли він намірився б кидати свою заразу у криниці.

— Зброю довіряють тому, хто прийняв бойову присягу! — відповідає авторитетно товариш Куценко, командир винищувального батальйону.

— Та на вилах його підняти! — вилаявся Сьомак.

— Давай вила!

Сьомак кинувся за вилами.

— ... Вила! Та це ж чудесна зброя! — сказав Куценко. — Це традиційна вітчизняна зброя проти завойовника. Вилами колись руські кріпаки Наполеона розгромили! А крім того, ми мусимо диверсанта брати нахолодно. Це не тому, що нам не довіряють зброї, а тому, що такий матеріал живим потрібний для воєнних органів.

Батальйонців навчали володіти рушницею, показували, як стріляє кулемет "Максім". Давали їм кидати зразок ручної гранати, тесаний з дерева, навіть сталевий шолом пробувати на свою голову давали. Тільки зброї — справжньої, що стріляє — не давали.

Шименути рогатого німця не довелося Сьомакові. Коли почало вже світати, біля криниць лишилось пустельно, хоч стріляй. Туман на віддалі улігся смугою, а зблизька облипав людей сирого

прохолодою. Куценко відпустив своїх батальйонців, щоб не спізнилися до праці. А сам, шмагнувши коня, помчав до станції. І по тому, як він напнувся вперед, прибравши на коні завзяту поставу, видно було, що його бойове надхнення ніяк не потерпіло від такої невдалої ночі.

Дядьки колгоспні — теж батальйонці — пішли по розмитій дощами дорозі, босоніж, позакачувачи штани. За ними тяглася і їхня втома цілонічна, погнобивши згорблені плечі їхні. Руки у них звисали, мов поприв'язувані — витягнуті аж до колін, з великими обвітряними долонями. На віддалі здавалося, наче дядьки буряки червоні несли, кожний за хвості тримаючи.

Хлопці відстали від гурту. Гурт цей — колгоспники й школярі — був батальйоном, доки не від'їхав командир. Беручка молодь старших клясів десятирічки: у неї свої вітри гудуть. Хлопців тримає у трансі "тривога". Настрій потребує розрядитися, жадає справді чогось тривожного. І хлопцям здається, що ще трапиться щось...

На кручі вони сіли закурити. Проти вітру круча зривається вниз, а в другий край — жита пірнули у безкрай, де цегельня, чути вже починають роботу — скрипить коловорот, тарабанять відра, хтось кричить на заїждженого коня...

— Оце якби ми самі впіймали парашутиста, — говорить хтось із хлопців, мабуть Іван Іщук, — то потелефонували б з цегельні — хай гудки ревуть, зустрічають нас з перемогою! Хтось смикнув Івана за козилок і насунув йому кепку по самого носа.

Витрушували хлопці з кишень рештки тютюну спільно до гурту, відбирали домішку всяку. На дві

цигарки вийшло. Вогню добули саморуч, бо не було об віщо витерти сірника. Взяти дві палиці навхрест, посипали землею і терли, доки смалятину чути стало, тоді витертий сірник запалився. Курили по черзі — мов побратими, ділилися щиро.

У той край, де зривається круча проти вітру, там війна, і їм вчувається з далини зазив на поміч: "Дай руку, товаришу, не покидай у біді!.."

Того й хлопці працюють дружньо, швидко добувають вогню, щиро діляться тютюном. А тютюн п'янкий — як вина хильнути вперше.

Василеві Остріжному не дає далина спокою, зачіпає на виклик. Він зводиться, на кручі, підносить над головою руки, пробує погнати грудьми свій гук аж до обрію: аг-гов! — гукає. Він хотів би черкнути неба, щоб креснуло... А ще такого ранку та в такі літа, коли не тільки перегук на кручі, а й отак закурити — романтично! Відколи війна настала — хлопці відчули себе на кілька років дорослішими.

Не добіг Сьомак, щоб застати свою ланку рільників на підвір'ї бригади, хоча й пішов нарочито навпростець. Уже вдарили в залізо до роботи. Погоничі з волами були за закопом. Сьомак став на горбі й кричав, приклавши до рота долоні окладом:

— Степа-ане! Підв'яжете гулому в мішку землі, щоб ярмо не дерлося на плечі. Не тому гулому, що Герой, а тому, що Молот! А хліб повісите на груші, щоб собаки не затягли, бо й сьогодні не варитимуть обі-їду — немає со-оли!

Сьомак кричав, а крик його котився луною на поле і на вгороді навколо і валом валив до міста, як вода ярами валив у повінь.

— ... бо я захворів, дома перележу, бо поперек ламає! — гукав, аж присідав Сьомак.

Голова колгоспу Клишко не міг дочекатися, коли перекричить Сьомак. "Недобиток проклятий розкричався — соли йому не хватило!" — вилаявся голова. Вулицею проїхав вершник. Клишко впізнав, що то їхав Куценко, і заховався за копицю, щоб не вглядів його.

У той день, що почалася війна — у неділю вранці — було теж після дощу. Надворі голосно й свіжо. Від найменшого подуву гойдалася буйна зелень, бриніли листом дерева, і відблиски сонця на тополях линули сріблом музики. Червень повнився, наливався соками — вистигали перші овочі цього літа. Почали вже трави косити — і пішли дощі! Пішли з дня на день більші — обкладні, zalivні дощі.

Загубилося в дощах літо і запалась надія — що воно вернеться знову. Срібло на тополях вилиняло, лист на дереві отік, став прозорий, наче від тяжкого болю виблід...

І сьогодні було теж після дощу. Зранку пригрівало ясне сонце, в тінях дерев стояли прозоро-зелені відсвіти, як на плесі серед очеретів, і небесна блакить прозора — чиста-пречиста стояла.

Але скоро похмарилося. Погнав білий туман по житах, обложив садки, затопив огороди. Захмарилось облогою і заступило сонце. Туман сягав по під окрайки хмар і, ніби, чіплявся за них — хилив їх, вони без вітру пливли, заволокали землю сірими пасмами дощу.

У такий обмоклий день — обмокле все. Не береться до рук робота, не в'яжеться думка, і в ду-

шу саму скапує холодна вода, виїдаючи рештки тепла й надії. І батько Остріжного Василя не збере думок докупити: що він удіє, коли син зовсім відбився від рук, відколи війна настала.

— А перечити я йому не стану! Записався в добровільці... Хай іде!

— Батьку!.. На смерть дитину віддаєш?! — скрикнула Марія Остріжна до свого чоловіка. — Не піде він! Я його не пушу — як ти батько такий... Очі я виберу за нього, а не дам на поталу свою кров!

— Не свари мене, жінко. Тепер про це пізно...

— Бачиш, як воно виходить, коли дати хлопцеві від рук відбитись...

— Ну, ось — я був у Харкові... — інститути позакривані, видно, що навчання не буде. А учитись Василь пішов би. Коли б його напочатку стримати від добровільців, то потім він на війну не пішов би. І шкода, що через війну пропаде його навчання і пропадуть роки молоді...

— А що ж тепер у Харкові? — питалася Марія свого чоловіка, щоб трохи забути клопіт з Василем, що вже її з ніг валить.

Остріжний не знав, як їй розповісти, бо того, що в душі уклалося, коли побував у Харкові, він тепер не міг їй говорити — шкода жінки, щоб мучилася заздалегідь та боялася. Не так він уявляв війну, коли почнеться. Видно по всьому, що німцям віддадуть Україну. На зиму німець буде тут.

— Давно я був у Харкові. Отаке місто і так заглухло задня... Нічого ніде не дізнаєшся. На трамваях номери познімані, телефонні книжки поховані, розкладу руху потягів немає. Коли хто питає про що, того підозрівають, чи не диверсант або

шпигун німецький, тягнуть до міліції. Люди — як подуріли: свій свого не впізнає.

— Бачиш, Маріє, — заговорив він знову, — Василь у нас один, він мені такий рідний, як і тобі — не хочу я з ним сваритися, щоб назавжди лишилася на душі рана, бо хто знає, що з нами всіма буде, і чи лишимося живі... Захотів воювати за Батьківщину — хай іде! Тільки для нього треба б почекати... На початку війни люди дурніші бувають, як потім.

— Як він же дитина! Що з того, що здоровий. На війні треба розуму, а не вітру в голові. І хто ж його намовив на таке?..

Василь розумів це інакше. Він природньо відчував, що у війні треба знайти своє місце. Коли йде війна і Батьківщину треба боронити, то він і піде туди, де її боронять, а не тільки говорять про оборону.

Вечоріло. На вікна рвався вітер. Стукав у шибки гіллякою, наче таємничий вістун, що обходить оселі попід віконню і сповіщає людей, що день кінчається і заходить уже ніч.

— Мабуть знову Василя до ночі не буде, — говорила Марія. (Остріжний мовчав.) І не договорила, а тільки подумала далі: "Які страшні ночі тепер настали. Таких серед літа не було колись".

Страшні Остріжній Марії були тепер ночі справді. Чи тому, що дощове літо випало цього року, чи тому, що війна настала. А чи тому, що тепер колодязі стерегли по вулицях, щоб німецькі агенти не отруїли води. На Марію ще задня нападав страх, коли приходила її черга стерегти колодязь на своєму кутку.

І сьогодні випала Марії черга іти на всю ніч до колодязя.

А проти ночі заходило на дощ. Заходило чорно.

Горою, де мигнула перша зірка, погнав вітер. Скоро смеркло зовсім. Погасли зорі. Вітер брався низом, рвачко. Від заходу насувалася хмара. Вітер не йшов на всю широчінь, а нападами, закручував вихори. У Яворівщині тріщало, ламався сушник, гупали стовбури старезних лип і з-під пнів, де кущі розганяв вітер, блимали світлячки.

Жінки, що стерегли колодязь, сиділи на піддашші, умліваючи від страху. Говорили між собою пошепки. А потім і шепіт забули.

Шарахкався, ляскав об дерева вітер. А може то тіні у білих сорочках вийшли горобиної ночі з цвинтаря, кидалися за чорні дерева, коли блискало: ховалися, щоб не вгляділи їх люди.

Потім вигоном через базар ніби щось пройшло, тільки кроки чути було, бо в темряві не видно. Жінкам стало незносно. Крикнути хотілося — та виходь уже, будь ти й нечиста сила, та тільки не муч таким безконечним страхом!..

А коли блискало знову і всі страхіття схоплювалися в один клубок зеленого вогню і в отворі, що його вихвачувала з темряви блискавка, проглядали білені вапном крамниці — жінки тулились до купи, вони чули, що є ще всі, що нікого ще не вхопило.

Хмара з громом прогуркотіла, минув грізний дощ. І стихло, повиднішало ніби, навіть.

— Скоро вже на світ благословитиметься, — загомоніла стара Півниха.

Варка встала, відійшла від піддашші. І не витримала, прибігла скорій назад.

— Ой, вірите, сама боюся... Ходімо з ким удвох. (Коли б Варка була оце з Петром — горобина ніч, як пісня, пролинула б їй.)

Пішли з Мавкою — так її ще в школі назвали за ім'я Меланка, за довгі повні коси, за очі "циганські".

— Ти знаєш, Мавко, мені здається, що в таку ніч русалки ходять по садах...

...коти дикі кричать пронизливо при місяці у ту пору, як цвіте бузина і той цвіт призводить, мабуть, їх скаженіти; тоді настають горобині ночі, тіні русалок виходять в сади, на людей нападає неспокій ночами, а в співах молоді лунають голоси прадавніх степовиків, що бранок добували...

Варка з Меланкою ішли тихцем, побравшись за руки. Кожна про себе згадала, що так бралися, до школи ходивши: часом, як сусідин Рябко дорогу їм переходив, пізніше — хлопців оббігаючи, щоб не вловили... А згадавши, чули свою кров у жилах — обзивалася тугими живчиками. Інші роки — інші почування.

Де садиби сходяться парканами, вони стали.

Уже рік, як Меланка молодиця. (Дивно їй, що нагадалася школа), а тепер уже й "салдатка" — чоловіка на війну забрали. Без дівування минула молодість, а заміжжя — без милування, чуло серце. Тому й журлива була та лагідна.

Не терпілося Меланці, доки Варка вернеться з суточок. Кинулась з обіймами на шию.

— Мені боязко, Варко. — А гарні чорняві очі її, трохи великі — як у Магдалини, яюсь дивно білили Варці зблизька.

— Чекай, Мавко, ми когось налякаємо, держи

мою спідницю, не клади ніде, бо згубимо в поспіху.

Варка зробила "лелеку", як пастухи роблять: напнула білу дівочу сорочку довгу на руках, на-вертіла "голову" з хустки і піднесла над собою на весь зріст. Вийшла справді лелека: довгі ноги дибали, а "лелека" носом із палиці стукала у паркан.

Від дива Меланка ойкнула, її розбирав сміх і дивне хвилювання. "Лелека" звинулася, зробила коло — мов до танку заводячи. Так забігають на лузі в коло лелеки, коли молодий виводок учить-ся літати.

Гінка постать у півні — мов біла тінь — звинулася знову, випинаючись граційними звивами, творила танок, перейнятий якимось ритуальним надхненням.

Меланка сплеснула руками: вона бачила перед собою русалку і піддавалася напливам почуттів — коли уява відтворює в живих образах міт нещасливої русалки, що вийшла погуляти, щоб звести красеня з світу.

Зовсім близько блиснула блискавка. Щоб захистити від спалаху світла Варку, Меланка схопила її в обійми. Блискавка розвіяла візії і остудила кров; чисті-пречисті почування, з якими молодість ховається від сторонньої присутності, пропали, як не довершені чари.

Рвучкий вітер рвав з Варки сорочку. „Одягайся, бо нас побачать“, — наглила Меланка. Блискавка засліпила їм очі, не бачачи себе, вони наткнулися наставленими руками, схопилися, міцно поцілувавшись.

Їм здавалося, що може й справді їх хто підгля-

дів. Приємно схвильовані, трохи соромлячись своїх почувань, верталися до піддашся, де на них чекали жінки.

— Де ви ходите? — озвалася стара Півниха, — ми думали, що пішли спати.

— Чого там пішли? — Та ми стерегтимемо до ранку. Ще диверсанта піймаємо! — жартувала Варка. Остріжна Марія цупила на себе лиху кохту, їй холодно. Шкодувала, що не одяглася тепліше.

— То давайте підемо одягнемось.

— Ні-ні, ще перевірятимуть, а нас не буде, та знову до міліції потягнуть, саботажниками називатимуть, — радила Остріжна Марія.

— А ви, тітки, думаєте, коли тут сидимо на піддашші, через дорогу від колодязя — то і все. Та в таку ніч цілого коня можна притягти і вкинути, ми й не почуємо, — відповіла усім Варка.

— А й справді, — заговорила стурбована Остріжна Марія. — Може ми перейдемо під колодязь. Там теж затишно буде — посідаємо собі тісенько за зрубом...

Остріжна боялася диверсантів: стільки говорять скрізь про них. Син тепер піде на війну, знала вже, що так станеться. Вона проклинала війну й німців, що її почали. І вірила щиро, які вони хижі звірі — як скажені собаки — і все нещастя, що прийшло в їхню хату й розбило у сім'ї спокій, і нещастя на всіх людей і на всю Україну — від німців, що хочуть загарбати її у неволю. Сповнена страхом і ненавистю до німців, Марія розуміла, що їх треба берегтися, бо вони все можуть зробити. Тепер не хотіла слухати глузувань, що ходять між людьми про диверсантів, які отрують колодязі, а ві-

рила, що таке може трапитися в усякий час.

— Хто прийде перевіряти?

— Хай іде! на дощі я не сидітиму, — відповіла Варка.

Тяжко його уявити, чи то вітер стугонів по дахах бляхою та тріщав деревами у Яворівщині, чи хтось шастав по кутках, щоб знову налякати жінок: у темряві, що насунула з дощем, стало чути, що повз колодязь пройшло щось. Жінки заніміли. А Меланка холодними пальцями взяла Варку за руку.

Це не було марево чи видіння зі страху. Жінки чули: біля колодязя, мов папером, зашелестів хтось об цементові цямрини. Потім постояв і пішов вздовж базару.

— Ну, й слава Богу, що нас не зайняло, — шептала стара Півниха. Вона найстарша в гурті, сиділа й дрімала помаленьку. А тепер злякалася так, що й сон пропав.

— Що ж тепер нам буде?! Колодязь німець отруїв!.. — охнула Півниха і сплеснула руками, коли кроки того, хто пішов, затихли.

Земля і небо стрясались від грому. Блискавка виламувала через усе небо вогняні пруті і заганяла їх у землю. Зовсім близько. Ось тут на вигоні. Здавалося, що в якусь мить вогнем проніже піддаштя, де сиділи жінки.

Гримнуло так, що запахло вогнем. "Може горить де?" — питає хтось помертвіло. І в цю мить близько почувлися кроки. Чорна постать звелася прямо на переляканих жінок.

Так кидає відрухом людину до рятунку, як кинула Варка: у Півнихи на плечах була вовняна хустка, вона схопила її й накинула на мару.

Постать важко упала на хідник, потужний цеглою, ударила головою, застоїлася.

Жінки боялися випустити з ру к тіло, що билося, немов у пропасниці. Їм марилося, що хтось просився, щоб пустили. Але страх цілком заглушив їх — вони не чули нічого, ані самих себе. Варчині руки опустили безсило аж тоді, коли вона почула щось мокре, гаряче і зрозуміла, що то кров.

Збагнувши, що вони роблять, жінки злякалися свого вчинку: це ж вони людину вбивають. Кинулися втікати. У темряві, далі від піддашся, було дуже страшно, грім валив небо над головою, жінки заметалися, стали. У когось найшовся довгий жіночий пояс. Коли зв'язали затовченій людині ноги й руки, аж тоді Варка відчула, що її якась сила тримала за душу саму, а тепер відпустила. То був справді страх.

Грім, блискавка, дощ — усе тепер разом змішалося й хлинуло на жінок. А потім у тиші — у такій тиші, що в ухах дзвенить від того — нагло тріснуло. Запалала велика, під саме небо, свічка. Грім покотився низько й заглух, немов попід землею пішов.

— Гори-ить!..

Варка й жінки стали кричати. Вони хватили себе в обійми, наче перед загибеллю, оглядаючись на пожежу, плакали, голосили...

Вогонь відразу вихопився поверх дерев. Червоні язики полум'я стрибали за вітром, щоб зірватися з припону й полетіти. Горіло за Яворівщиною, до поля далі.

Мов скажений, вигоном через базар промчався на коні голова міської ради Грицько Погорілий.

Побили жінки Куценка, парторга, що був командиром винищувального батальйону. Ходив перевіряти, чи пильно стережуть колодязі. Горобиної ночі напали й познущалися. А ніч же була — і досі вчувається!

Кажуть, нарядили його, мов батька весільного в перезві, у спідницю, водили по вигоні. (На такого "батька" хомут надівають, коли дочка в гречку скочила до вінчання, але у Куценка ще не було дочки.)

А що ніхто добре не знав, як воно трапилось, то говорили, що і в хомуті його водили.

Привезли Куценка до лікарні напівпритомного. По всьому тілі були сліди тяжкого знуцання. Лице зовсім зіпсує: подряпане, на лобі великий синяк, одно вухо підірване, а біля другого висмикнуто жмут волосся. Слідчий ствердив, що це стиль жіночого биття. Виявив намір задушити потерпілого, бо навколо шиї натерті смуги поясом.

Ні. У житах сів парашутист. Його не вловили — тепер б'ють "владсть на містах"! Це була така таємнича вістка, що говорила— уже „почалося“. Так багато натякаючи на оте "почалося". Уже не довго... Дочекаємось...

Коли кинути у воду камінь, то піде відгомін по воді колами. Камінь кинуто. Пішли кола до безконечности. А коли з іншого боку кинути — другий, третій... то підуть кола схрещенням, зіб'ються, змішаються... Не знайти тоді окресу їхньої форми.

В Озеряній піймали голову сільради вночі, посадили в камеру. До півдня вияснювали, чи це голова сільради. Не вірили йому, хоча й випустили.

Біля Колодяжного пастухи піймали бабу, ішла

до станції, мала на підшвах якісь знаки, тиснула їх по землі. Черевики ті послано до Харкова на експертизу. Іщуків Іван клявся в піонерському клубі, що одного пастуха орденом нагородили. Хтось додав: один батька свого привів у міліцію, щоб орден заробити, і батько признався, що він шпигун.

Схрестилися, перемішалися чутки про шпигунів і диверсантів, як на воді кола.

До міста прибула з Харкова спеціальна комісія розслідувати події. Перетягнутий портупейми спецуповноважений стояв на горбі, витирав спітнілого лоба хусточкою. Він бажав оглянути місце, де міг сісти парашутист. Супроводжував старий Деркач з вибраною частиною винищувального батальйону.

— „Не може бути, щоб отакі жита були, — мучило спецуповноваженого. Він уперше таке бачить. Це недогляд. Чим більше він уявляв потенційну силу, що заховували в собі лани житів і люди, що з житами споєні,— тим дужче обдавало його з-за спини й у вічі синім холодом. Виростало недовір'я до всього отут, як у чужому краю, серед ворожої чужини. Оці кістляві люди, що, переходячи, блимали на нього білкуватими очима, і хаші в полі творять якусь стихію, що таїть в своїх нетрях дев'яті вали. „Ні, цього не можна так лишити“, — рішив спец. Коли отакі хліба і люди з ними дістануться німцям, тоді війну програємо.

Деркач počував себе при спецуповноваженому справжнім командиром, говорив на военний манір. Почуття старого були в згоді з авторитетом, який належить кадровому робітникові, майстрові з склозаводу. Дев'ятсот п'ятий рік він перебув на

заводі, "бастував". З війни повернувся пізно, коли революція сталася — царя скинуто, а більшовики здобули Зимовий палац. Але ніколи не проминав нагоди пригадати, що він пережив три революції. Виряджаючи сина лейтенанта на війну, говорив — "воюй, пиши про бойові успіхи, про заслуги, а советська влада за нас подбає..."

Коли оголосили на заводі — Деркач відразу записався до винищувального батальйону, щиро збирався стати солдатом, коли й таким, як він, треба буде братись за зброю. Його призначили командиром батальйону замість побитого Куценка. Тепер і його прийшов час стати солдатом.

Комісія на чолі з спецуповноваженим встановила, що парашутист справді міг приземлитися і сховатись у такій місцевості. Тільки відсутність пильності у влади на місцях могла сприяти парашутистові зникнути безслідно.

Старий Деркач у промові підкреслив, що побиття Куценка не можна списувати на рахунок "переляканих жінок" дурних, як це дехто собі дозволяє такі висновки. Усім було ясно, що Куценко впав жертвою ворожого нападу. Ухвалено судити тих жінок.

Десь після дванадцятої, о полудні, делегація партійної організації відвідала в лікарні Куценка. Збиралися метушливо, безуспішно, але вибралися, зрештою, на час — коли відбуваються відвідини хворих. Принесли квіти, принесли запевнення вірності своєму партторгові, що перший потерпів від руки ворога.

Відвідини склалися дуже офіційно: перше враження визначило увесь перебіг зустрічі. Керуючись "уважним ставленням до людини", делегація

довго не затримувалася, щоб не стомлювати потерпілого. Але в Іщука з Куценком особливі відносини. Він залишився — з товариських почувань.

— Може вам, Сергію Павловичу, принести чого сюди для дієти?

Куценко дуже почервонів, відвернувся від густого подиху в лице.

— Гаразд, гаразд, не тривожтеся... я пошлю вам додому.

Іщук запнувся, почув себе збитим з лінії. Доки Куценко витер знову піт, в Іщука перебігли думки: "...потерпів на посту, може бути й ображеним, — а ми пічкурі..."

Старий член партії, Степан Іщук, був завідувачем торговельної бази Хаторгу. Першого дня війни, почувши вістку, що німець напав, підступно зламавши угоду, він біг на базу і повторював усю дорогу: "Оце трагедія, оце трагедія..." Повторював голосно, не приховуючи переляку. Відтоді він змінився, загубив самовпевненість, яка властива добре забезпеченим людям.

Іщук розповів Куценкові, що парашутиста того таки десь зловили в житах. Виявилось, що диверсант мав завдання висадити міст на Мжі саме тоді, як проїжджатиме потяг маршала Тимошенка, яким він їхав, щоб перевести інспекцію приготувань до оборони Дніпрельстану.

Після розмови з Іщуком Куценко відчув себе справді героєм подій: на нього вчинено замах, ворог мав намір знищити партійного керівника...

Куценко легше чув на собі синяки, вони вже й не боліли ніби. Пахіт ліків і пов'язка білосніжної марлі на голові вражали приємністю. Почував себе, як на війні. Поривався з наміром — швидше

вийти з лікарні. В такий час не може спокійно відлежувати приписи лікаря.

Рипнули двері. До білої палати в лікарні, де лежав Куценко у білому ліжку, з білою пов'язкою на голові, прослизнула ясочка, Катя, учителька початкової школи Катерина Мороз. Ясочка була в білому халаті, просувалася безумовно навшпиньках, щоб не порушити душною білою тиші. Куценко почув подув жіночих парфум, блимнув, сутінь дрімоти здмухнуло з очей, вона розвіялась у білих тонах палати. Сонце сюди не сягало, а денне світло заслоняли білі завіси на вікнах.

Катя без слів охопила його лице долонями, погладила вниз до підборіддя. Куценко затримав її долоні на лиці довше. Парфуми дихнули теплом сильніше. Відчуття підсилювали довгі м'які пальці, притулені до щік, з гострими нігтями, червоно налякованими.

— Не тривожся, я на хвильку...

Оце солодке — на хвильку — і дух парфум, що нагадував йому чомусь теплу ванілю домашнього печива, збудили його.

Він зручніше взяв Катю за руки, притяг до себе. Шепотом вимовлене прямо в лице — "ясочка", піднесло її почуття до ступеня, якого уже добила його почуття.

Щоб тримати рівновагу, напружувала тіло, зачепившись лише кінчиком черевика за підлогу. Рівновага втікла від тіла.

Перехилилась.

Потонула, попливла в білих тонах, що злилися з диханням — мов спека. Кінчик черевика зірвався з опертя.

Куценко уконтентувався. Не морочили ніякі

думки, зникла присутність усього, що нагадувало про прикрий випадок горобиної ночі. Так собі ніжився приємною втомою, що гойдала його легенькими молочно-теплыми хвилями.

II

Смарагдове гільце з синіми зірчатими квітами на все небо — перехоплює зір. На квітку сідає бджола, шукає здобути меду. І не здобуває, не **находить**.

Збили цвіт дощі, змили меди. Спустошено-сплюндровано квіти серед літа, серед квітіння.

Тужлива пісня її турботлива бринить променем, сягає неба. А сонце пірнуло в глибину, задимлену синявою, пірнуло так глибоко-далеко, що схолодніло у тій глибині. І здається, що ніколи-ніколи воно вже не вернеться, не оگریє, осинить щедротами землю. Задощилось проти літа, задощилось на весь край України. Чорні хмари залягли обрії і гноблять саму душу людську непевністю, гасять надії, як свічі гасить у вікнах чорна пільма подорожньому, що вирушає у путь проти ночі, у путь приречену життям.

Спустошено, сплюндровано квіти серед літа, серед квітіння.

Варка розповіла Петрові, що була на станції, бачила цілий ешелюон ранених. (І навіщо вона таке йому розказувала?..)

На станції стояв довгий з товарових вагонів санітарний потяг. З дверей і люків виглядали поперецьязувані білим і в білих сорочках ранені. Коло одного вагону зібралися люди. Якась жінка, заглядаючи до ранених, наче хотіла когось пізнати, — тихцем плакала, затуляючись хусткою, щоб не

бачили, що плаче. З дверей виглядало кілька блі-
дих на лиці, низько острижених голів. Молодий
хлопчина з прип'ятою до боку рукою, не поміча-
ючи печалі і на людях, і на своїх товаришах у ва-
гоні, розповідав з хлоп'ячою жвавистю, що німець
так пре, так пре... Ніщо так не страшне, як авіа-
ція. Від усього можна сховатися, а як ударить з
повітря, то й у землі немає рятунку. По дорогах
вози обстрілюють, за однією людиною літаком
ганяються. Піде так низько, що траву стриже, ще
й кулаком свариться, гад...

Жаль брав, дивлячись на того хлопця, на його
посинілі, мов вимочені — такі безкровні — уста й
повіки. Щось відгороджувало його від людей і
від життя, тримало в своєму осібному світі.

І цей молодий хлопчина, з щирим довірливим
лицем може й не відчував, що він потойбіч — у то-
му світі. І не тільки він, а й усі у вагоні і в усьому
ешельоні й скрізь, де є — оті люди з низько остри-
женими головами, як колись "казьонні люди": від
солдата до каторжанина. Низько острижена голо-
ва, певно, й є тавром на людині, що належить до
казьонного світу, всеохоплюючою ознакою усьо-
го казьонного.

Варка не могла збагнути так глибоко, що кри-
ється за ознакою остриженої голови. Вона відчу-
вала щось страшне в тому, лякалася. "Отак остри-
жуть і Петра, — думала собі, — наче в тюрму за-
бравши..."

Петро лежав горілиць. Не хотілося ні до чого
торкатися й уявою. Мріяти. Мрії без дум, як хмар-
ки в небі, що їх Петро й не бачить, а якось знає,
що вони там є, — плывуть, линуть.

Варка схилилася до Петра, заслонивши небо і гілце синіх квітів.

— Знаєш що, Петре? — у неділю я покажу тебе нашим. Батько й мати будуть дома, підемо до нас на обід. Від нас я проведу тебе й на станцію.

Боялася сказати, що, може, оце востаннє й бачаться вони. Вона усміхнулася, приховуючи смуток, а Петро помітив і теж посміхнувся, щоб розвіяти його — він, бач, уже не журиться!

— Який ти — смієшся. Може не віриш? Мені легше буде, коли тебе проведу. Я вийду назустріч до бору і йтимемо разом до нас. Хай усі бачать і знають, що ми удвох буваємо...

Варка зрозуміла, що говорить, раптово засоромилась.

— Це через тебе я така стала. Коли б я таке кому говорила?

— А чому через мене?

— Бо люблю тебе... — та ще більше засоромилась, сховала лице в білу хустку.

У житах — ніби на весь світ — вони вдвох тільки. Таємниці більше не існувало. Тепер докраю втолити розкриті почування.

Трохи вражена соромливістю, вона припала відкритими устами, цілуючи Петра, відчуваючи одно: вона буде з ним нічим не криючись. Голубити його, найсердечніше пригорнути до себе і вразити в обіймах, щоб дужче чути його там, де виростають оці почування.

І світ їм миліший став, і сонце ясніше сяяти стало, осінило вимочену дощами зелень рясну. І **назустріч** сонцю звідкись пташка слаба пиляти на **стеблині** стала.

— Може б ти підвівся, Петре, сиро на землі лежати, хоч тут і проміжок.

Петрові приємно було коритися. Підвівся, жмуричись, доки темніло в очах. "Гарна Варка", — подумав. До нього линула нестримно усім еством своїм русява дівчина, рівно зачесана до стрічки. У неї кутики уст затиснуті ще від дитинства виношеною соромливістю — очі гасили її, але й вони позначені виразом уст, затінені віями, повіялись, не витримуючи прямого погляду.

... Варка закліпала очима: жаль, що так склалося — коли вона відчула, що покохала Петра безвороття, назавжди, мусить виряджати його на війну, на таку непевність, мов на відому смерть.

Звідки війна взялася, отак сплюндрувала їх. Через кого вона настала? Жаль був такий раптовий, що дівчина не могла собі зарадити, дала сльозам волю.

Вона така податлива була, що Петро губився.

Надвечір заходило на дощ. Варка була вже за вгородами на закові, вертаючись додому. Шуміли осики на вітрі. У шумі віття, підхопленого вітром, чулася пісня:

Оце тая нагаечка — у три дроти звита,

Оце тая дівчинонька, що зроду не бита...

Пісня про дівування, співала мати часом колись. Чому — "не бита"? Варку брав вітер під груди назустріч. Стала навпроти на закові з осиками поруч — хай шумить пісня про нагаечку з дроту і дівчину, зроду небиту. Варка горда, бо цілована вже.

Буря заходила облавою, десь узявся білий голуб — крає крилом чорну хмару, січе грудьми проти вітру. Ой, ти, голубе білий, як далеко загнався — між блискавки.

Спалахнули блискавиці схрещенням, де загнався білий голуб з вітром навзаводи! Глухо стугонів грім, як невимовна незбагнена провість надії, про яку й Петро говорив, потішаючи Варку.

Грім ніяк не міг прорватися, щоб ударити з повною силою. І хотілося (як хотілося!), щоб грім таки прорвався, ударив...

До станції міліціонер вів дівчину. Одягнену легенько, зовсім не для дороги, ніби здому щойно взяту, в чому її застали. У неї не було ні торби, ні вузла ніякого.

Ідучи дівчина тулила свої руки до себе, не знала, де їх подіти з такої напасті. І видно було по тому, як вона йшла, як оглядалася, що їй дуже прикро отак іти. Іноді вона зупинялась, вдивлялася вздовж вулиці, блудила очима. Її пас міліціонер, на кілька кроків за нею. Зустрічалися люди, обминали-обходили ще здалека, уникали й поглядом зачепитися, щоб дівчина не обізвалася, впізнавши. Дівчину дратувало, що люди були такі понурі, як і міліціонер.

Як діходили до станції, вона побачила під розлогими осокорами гурт, ні — багато людей. Ожила відразу, аж на пальці спиналася та дивилася туди, щоб когось впізнати, щоб звідти її побачили. Боялася, що там її не побачать, зірвала з голови хустку, стала махати живо, затято, немов би це могло врятувати від того, куди її ведуть, немов би під тими осокорами заблукала надія і вона викликала її. А коли мури будівлі над дорогою стали близько: скоро заслонять її — навернулися сльози. Вона зупинилася. На станції люди стояли звер-

нені до довгого з товарових вагонів ешелюну, бачила тільки спини байдужі. Не почують, як і кричати.

— Ну, давай, пішли! Ато неприємність може бути... — штовхнув понурий міліціонер дівчину, не дивлячись, куди й трапив.

Дівчина вжахнулася, ніби аж тепер збагнула, що з нею сталося, куди її ведуть. Міліціонер штовхнув не боляче. Але й чути було бридко, що він торкався до неї. Шаршнулася йти та впустила хустку, схопила і ще махала над головою, не звертаючи уваги на свого конвоїра.

За Варкою зачинились двері, гримнув засув, міліціонер лишився на пероні. Її не побачили. Під осокорами іржаво скрипіла гармонія. В гурті, рясному білими хустками, танцювали, вимахуючи й гупаючи в землю та викрикуючи. Танцювали собі на прощання. Це вже зорганізовано так, щоб проводи "новобранців" відбувалися з танцями — весело й завзято. Хоча тут танцювали більше ті, що на війну не йдуть, лишаються дома.

Пооддаль стояли жінки, матері. Вони дивилися на ті танці, тамуючи жаль. Хай ховають свій смуток матері, бо сини на війну йдуть, і смуток їм не допоможе!

Парада проводів кінчилася, надолужували оптимізмом, доки прийде край. Тим часом крикнув потяг — годі! На мить усе стало. Люди кинулися кожен до свого. Хваталися в обійми, тиснули себе до грудей, плакали. Мати цілувала Василя Остріжного на прощання, а йому ніяково, що вона при людях цілує. На лиці лишилися сльози материні, як утирався — почув їх солоний смак і збагнув, що мати плакала, криючись від нього. Щоб не здати-

ся на сльози, він випручав свої руки від матері, змішався між людьми, пробираючись до свого вагону. А мати ловила ще мент: надивитися на сина. І боялася передчуття, яке обзивалося глибоко в серці. Сльози білили на лиці, вона вже не втирала їх.

Батько випроводжати Василя не прийшов, так затявся на своєму після останньої розмови з ним.

Петро біг ще води набрати. Пробігав повз вікна чергового по станції. Варка відразу його вгляділа, бо не проминала нікого, слідкуючи з вікна.

— Ой, Петре...

— Варко!.. Чого ти тут? — зупинився Петро. Вжахнувся, зрозумівши. Побачив чорні залізні штаби — як вони перехрещували вікно знизу догори і Варчину постать у білій блюзочці перехрещували. Варка плакала.

Потяг заскреготів причіпними гаками, здригнулася земля, мури станції. Варка відчула, що це потяг Петрів, його повезуть теж на Харків. Метнула серцем і рухом, ударилась об ґрати.

— Мене засудили вчора, Петре, на рік — "по указу"...

Ґрати були не в'язничні, звичайні у службовому приміщенні чергового на станції. Сюди заводили також арештованих і "затриманих", очікуючи потяга. Але вони заступили увесь світ Петрові. Цей мент — тільки риска часу — мов життя усе його перейдене — приголомшив його. Може й себе так різко відчув тому, бо зміряв очима всього, наче сили питаючи в себе, та спіткав лише пляшку з водою у лівій руці.

Візьми, Варко, я знаю, що в дорозі тобі й води шпитися не дадуть.

Та згаряча, подаючи, ударив об ґрати, тонко дзенькнуло скло, хлюпнула холодна вода.

Потяг набрав розгону. Гриміла музика на пероні, прапори підняті на струнко, делегати організацій стояли шнурком, між ними на чільному місці стояв Куценко, гордо тримаючи пов'язану голову. Махали квіти, хусточки, руки — щасливої дороги та бойового успіху бажаючи. Петро нічого не помічав, він учепився на східцях гальмової будки за поручні, чув тільки тверде холодне залізо в руках.

А дощі йдуть, поливають...

Збиває вітер з лету холодні краплі і стюжить у лице. Так іноді устюжить, що очей не можна звести глянути перед себе.

І здається, що осінь зайшла з сльотою, а не липень золотий настав. Липень! Липень морелевий місяць. У липні поспівають морелі. А як підуть вози в возовицю, снопами кладені, то морелі, переспілі, падають у снопи. Марко Сьомак аж з місця схопився і намірився, немов би снопом замахнувся, як у верству в стіг кладучи.

Він увесь у морелевім сонці. Сонце й на лиці засмаглому і в бороді заплуталося. З садка тягне свіжістю, бо там у леваді отава на другий укіс вигналася і по ній вітерець пробігає хвилями. В холодку коло клуні пахне дьогтем мазаний віз, ремінні хомути, кинуті на току і віники прив'ялі, з полиню в'язані — пахнуть...

Гаряча кров скипає на виду Сьомакові, коли він виглянув подивитися, чи не розгодинюється, а в лице линнуло дощем.

— Колись — ото було літо! — І часи були ко-

лись: тепер у Сьомака ні току, ні хомутів і левади немає. Він дістає кисета, щоб закурити, спльовує сердито. — І жнивування бул отакого літа колись: сонце висмалить тебе за жнива, як мідний станеш.

Жив Сьомак через вигін проти подвір'я колгоспної бригади. У вікно видно все, що там робилося. Кожне безладдя лізло йому в вічі, дратувало його. І на цей раз, як заревла худоба, він виглянув. Його ланка рільників повернулася з поля, робота на чорнім пару не йшла: залипали культиватори.

Рільники, перемерзлі за день на дощі, покинули усе серед двору й розійшлися. Сьомак знав, що потім спитають з нього, бо він ланковий. Мусів їти поратись, хоч і болів йому в дощ поперек.

Позаносивши ярма, Сьомак пішов до волів подивитися. Половий гарної породи віл витяг до нього шию, поривався назустріч, не блимаючи великими очима, що від напруги викочувалися наверх. Сьомак відпустив йому на рогах налигач, бо врізався до крові. Віл голосно сапнув крізь ніздрі з полегшення, намагався дістати Сьомакові руку синім шерстким язиком.

У воловні стояв густий дух пережованого сіна і випарів перемоклої на дощі скотини. Зігріваючись у затишку біля волів, старий Сьомак чув, як на нього напливав блаженний спокій. З почуттям якогось дивного облегшення обходив Сьомак волів і відпускав їм на рогах позатягані замоклі налигачі, переймаючись тією вдячністю, що її виявляла скотина, дмухаючи дужими ніздрями, наставляючись великими розумними очима: ніби їй справді, розуміючи, виявляла вдячність до людської доброти. "Німий язик — і мучиться, а сказати не вміє", — говорив до себе Сьомак.

У Недобитого — так звали вола — сльозили очі. Він поспішно сапав, захлинаючись повітрям, простягав і собі нетерпляче голову, дивлячись сумирно великими очима.

— Ну, говори, розкажуй, — витираючи волові сльози. Сьомак наставив другу руку йому до нізд-рив, — зморений, заплакався...

Гулому, що звався Молот, зовсім розбило шию. Віл молодий, весною пішов у супрягу, ще не набрав тім'я, ярмо дерлося на плечі. Сьомак мав виразку дьогтем і вразив до крові.

— Дураче ти німий! Я тобі добре роблю, а ти мене рогом дістаєш. Я тже хотів би, щоб мене хтось полікував. Баба парить мені п'яти, кладе оклади на попереk, а я, бачиш, як парю босоніж по калюжах. Тепер війна, брате, треба бути здоровим...

У такому настрої й застав Сьомака у воловній Закаблук. Заніс жита жмут, вирваного в полі. Обкопував буряки і нарочито вирвав, щоб людям показати.

Ще не ствердле зерно попускало ключки, в колосі почало рости. Отакі дощі.

Степура й Бугай теж зайшли з поля до воловній.

— Люди не повірять, що хліб на пні росте, — не заспокоювався Закаблук.

Зерно в змарнілому колосі було повне, туго набрякле, гострі кінці його темно позеленіли, як зеленіє картоплина на городі, не прикрита землею. Та частина зерна, що схована від сонця, лискучо біліла, а з денця пробивався гострий, як цвяшок, зародок.

Закаблук Кіндрат роздушив п'ятою недокурок, взяв пасмо жита, ще пробує зерно. І на зуб бере,

і на долоні розтирає: "Що ж, було б уже готове та мокре!" Недокурок прилип до землі на п'яті й тліє, не хоче гаснути. Тонкий пагін диму звивається, шукає за що вхопитися, обвиває усю постать Закаблукову, нахилену над колосками.

У Закаблука великі пальці з нігтями, що не ламаються, складені в долоні й наставлені пригорщею. На долонях шкіра, утерта навильником, вигладжена, мов камінь на каменці, вигладжений колесами. І він увесь — зосереджений — сидить, мов кам'яний. І всі вони тут, — збентежені, вражені — сидять, мов кам'яні. Пересиджують дощ у воловні.

У воловні немає вікон. Сидять вони на просвіті дверей, при денному світлі — група варта посвяти для скульптора.

Він би вирізьбив густу округлу бороду Сьомаркову, нижню губу, що випнулась уперто з-під вуса обідком, прямий помірний ніс на круглобидім лиці й зосереджені, трохи приплющені очі. Дідуганові під сімдесят років, плечі широко розкинуті, зубцьований комір, мережений "сорочою лапкою", незастебнутий, пазуха розійшлася на грудях. Руки здорової кости, з закаченими до верхніх м'язів рукавами, поставлені ліктями на коліна, — сидить старий на дриветні з дубового окоренка, а в руках розгорнутий жмут колосся.

На дерев'яному цебері, "чумацькому", перекинутому догори дном, сидить Закаблук, наставив долоні з колосками. Куляста скроня лисніє бронзово на світлі з дверей, лоб поморщений рівними глибокими слідами, борода, притиснута до грудей.

Бугая зобразив би ліворуч Сьомака — поголену круглу голову в профіль, випнуте підборіддя і впа-

лі на очі повіки; ніс трохи з горбинкою, над повним вусом. Отак би й зобразив його, коли простяг руку взяти й собі колосу.

За ними стояв Степура, гідний нащадок свого імени й роду. Він наймолодший тут. Жмут жита, приставлений до плеча, сягає йому вище голови колосом.

— Так-так, хліб треба шадити. Хліб — це наш вид людський: без хліба й людина не людина... — Сьомак бажав сказати те, що думає, просто, зрозуміло, але слів не находив, силкувався.

Свій твір назвав би різьбар — "Хліб". І колос би вирізьбив найретельніше, великий, дорідний. Але не вистачило б йому засобів зобразити душу цих людей. Які почування в'язали їх, коли той колос розглядали.

Переповнені почуваннями, обтяжені передчуттями люди схильні до містичного страху: це не перед добром, якщо хліб росте в колосі.

Принишки, помітивши воловника. А той, прислухався — про що говорять. У цю хвилину тріснула бантина в волоні. Так буває — коли вночі, під свято, при лямпаді велика тиша в хаті і трісне сволок. Як під Великдень таке трапиться, то на біду якусь людську, кажуть. Навіть у сні здригнеться, хто тієї пори буде в хаті. Воловник помітив, що колгоспники раптом पनिшки, мугикнув, обернувся й пішов за своїм.

Сьомакові здавалося, що тільки він почув — як тріснула бантина, і не подав виду, сидів роздумуючи.

Бугай Іван кривиться, ніби дерево загнане з долоні вигортає.

— Пропадає хліб...
— Пропаде той, хто й жаліє! — додає Сьомак,
— коли війна так піде й далі, як досі.
— А пропадемо...

— З голодного з тебе, що схочуть зроблять: у каменку кластимуть замість каменя і живцем по тобі їхатимуть.

— Сам віддасишся в руки, щоб клали...

— До кого в руки?

— До кого? Все одно до кого.

— У кого хліб буде — до того й віддасишся.

— У тридцять третьому році не клали живцем?..

— А може й хай росте... Он ті, що з торбами йдуть, розказують, що все палити заставляють, де відступають.

— Того воно й росте, щоб людям гріха на душі не було, хліб паливши, — кривиться Бугай. — По-росте, зіпріє на пні та не треба й палити.

— Плачуть бідні люди: лишають дітей, жінок без хліба... І все палити заставляють... — озвався Степура, дивлячись неблимаючими очима застиглими, немов шукаючи якогось визволення-рятунку, як шукають його зацікавлено, одним поглядом, коли над головою гримне грім.

— Плакатимуть і тут всенародно...

— Без господаря й товаар плаче...

— А як твоя Варка, Кіндрате, пише що?

— Ні. Переказала, що завезли її до цегельні за Лисою горою в Харкові. Живуть серед цегли під вартою. Звезли багато таких, як вона. Оце і все.

Судили Варку „по указу за хуліганство“. Покарали її ув'язненням на рік. Жінок, що стерегли з нею колодязь, поставили за свідків. Остріжна

Марія тільки плакала на суді, не відповіла на жодне питання, плакали з нею і всі свідки.

Варка відповіла одне: „Хай не нишпорить тихцем, а ходить так, щоб люди його бачили...“ Вона докоряла себе в думці — як могло трапитися, що вона не впізнала Куценка...

III

Ніч. Яка зловіща буває ніч.

Такої ночі не світять зорі ні зелені, ні червінкові. Коли звечора примеркаючий місяць зайде за чорний ліс червоною головешкою вогню — відсвіти лишаються по обрїю, як пожарищ озія в татарську ніч.

У висоті небо перлямутрово-жовтаве мов би смертельного знаку проява. Земля під таким небом зникає у чорну пустелю. І тишу задавлену змором докраю долом пронизує гін копит кованих, а ритмічні розкоти гону того розмірно членує-перетинає висвист аркана і жертви здушений зойк, здушеної петлею жертви.

Наче гонять просторами пустелі нічної кентаври, щелепами ляскаючи... Зігнали день божий зі світу і гонять — чи не зводиться де навіть у нічній пустелі щобудь живе, за сонцем питаючи бодай очима ще не розчавленими.

О, будьте ж привидами тільки, завойовники хліба, і щезніть.

Ніч — зловіща татарська ніч залягла над неосяжною Україною.

Військова частина, до якої приділено Пётра Родака, від початку війни у дії. Коли він прибув, це було десь перед Вінницею, то від їхнього полку в складі моторизованої дивізії лишився був окремий батальйон під командою старшого лейтенан-

та, Степана Деркача. Петра призначили до панцерної групи в цьому батальйоні, як артилериста і слюсаря та тракториста на "гражданській службі".

Уже вдруге Петро на передовій лінії фронту. Його завдання прикрити лівий край.

Петра пробирав німий трепет, почував він себе ніби й спокійно, а чогось тремтів, як з холоду, хоча пригрівало по-літньому. Намагався уявити себе в бою. Тремтіння так його розбивало, що ні думок ні рухів не міг звести до порядку. Він один був на цьому відтинку з своїм танком. Це збільшувало непевність. Та й танк його тільки числився на озброєнні батальйону "танком". Примітивно опанцерований трактор ХТЗ — патріотичний дарунок фронтові робітників з Миколаєва. Башта нерухома, озброєний однією гарматою застарілого типу, а для кулеметів зроблені тільки амбразури — прорізані автогеном дірки. Скорше це була б самохідна гармата, коли б споряджена чимсь придатнішим. Керувати таким танком треба вміти, доводиться на колесах наводити гармату на ціль. Петрові придався тут досвід "маневрування", набутий на розорюванні трактором вузьких дослідних ділянок в радгоспі. А взагалі трудно було зарадити найкращим досвідом — цій неповороткій, незграбній споруді, повільній у ході. Такий "танк" дратував Петра, він називав його коровою.

Наказано діяти тільки з закритої позиції — певне командування мало вже досвід у застосуванні таких "коров" у боях.

Імпровізований, несправжній, танк, викликав у Петра якесь особливе відчуття фронту — ніби й оцей бій, на який заноситься тут і якого він чекає з острахом, і війна теж не справжні, а придумані,

імпровізовані. Йому здається, що те справжнє ще колись прийде, настане. І Петро хоча й хвилювався, а діяв якось небавом, ніби вичікував на те щось "справжнє", тоді він зуміє діяти так, як на це вдатний!

Бій набирає сили. Гуркіт і дим і спека — не від неба, не від сонця, а від бою — усе більше виповнюють простір. Під вишні, де Петро засів з своєю "коровою", раптом з'явився командир батальйону. Він спітнілий, запорошений, в руці тримав важкого витертого пістоля, на ремені чорний автомат. Відразу на Петра повіяло іншим духом. Лице в командира стягнуте безсонням, на вилицях бліді плями, немов там щойно були прикладені дужі пальці, на плямах білили крапельки простиглого поту.

— Командир!

— Я, командир танка, старший механік-водій, Петро Родак — слухаю!

По тому, як комбат вичікує з стримуванням нетерпінням цей розтягнутий "рапорт", Петро відразу відчув, що комбат бачить у ньому новака, ще не обжитого на фронті. І те, як комбат підняв брови, як рухнув устами, навіть подих його — дав зрозуміти, що він хоче бачити — як Петро діятиме, який з нього танкіст.

— Є подавити ворожий міномет! — відповів Петро сміливо, ніби й голосом своїм і поставою хотів розвіяти сумніви комбатови.

— Виконуйте! — обірвав останні Петрові слова, і, звідки з'явився, там і зник комбат. Колихнулось густе вишневе гілля і заслонило його.

На самому гребені, де залягла перша лава атакуючих німців, поблизу самотнього дерева за мізерним кущем засів тяжкий міномет, влучним об-

стрілом відтинає відхід правого крила, що його тим часом відводили до мосту, щоб тими силами потім прикривати відхід інших частин.

По першому пострілі — як упав набій — Петро зорієнтувався у віддалі до куца з мінометом. Узняв кілька прицілів вище. Набій упав перелетом. А тепер — ламати пополам, по ворожому міномету вогонь! Не можна сказати, що Петро був певний, як це в нього вийде добре. Але коли мізерний куц з мінометом вилетів високо чорним вибухом землі з шматтям чи того куца, чи людей — він захоплено проказав собі:

— Є подавити ворожий міномет!..

Десь узявся знову комбат, такий же напружений, втомлений, на блідих плямах, не стерті крапельки поту.

— У скількох боях приймаєте участь!?

— У другому...

— Добре б'єте, тримайтеся, — обірвав намір Петра "рапортувати".

Німці відразу виявили "корову", зосередили по ній вогонь з тяжких мінометів. Напевно вони прийняли цей танк за гармату, що обстрілювали мінами. Міни лягали все ближче до цілі, вибухи крутили вишневим садком, як вихор коноплями крутить. За садком стояла хата, солом'яна покрівля раптом спалахнула, мов облита гасом.

У садку в прохолодних тінях потягло смалятиною, а кропива й лопухи й інший бур'ян запахли в'ялістю. Петрів помічник (їх двоє було на танку), баштовий стрілець, Грицько Козачок, скочив у руїни старого льоху, зарослого кропивою та лопухами. За кожним разом, коли наближалася в леті міна, баштовий падав, пластом щільно до споду і

так обпирався руками, ніби хотів розсунути під собою землю, щоб ще глибше заховатися. Петро не знав, що наказати баштовому, намагався слідувати за боем, стежити за своїм полем обстрілу.

На цей раз і Петро кинувся до льоху: міна летіла прямо на них. Баштовий дрібненько дрижав, тиснучись під Петра. Удар поцілів під передок "корови", відразу спалахнув вогонь. Густе червоне полум'я каптіло сажою і розвівалося в чорний дим.

— Ну, будемо жити! — гукнув баштовий до сплотнілого Петра, німці тепер перестануть сюди стріляти. Петро дивувався — звідки такий досвід у баштового?

У глибині подвір'я тужила жінка. Здавалося — тужила біля колодязя. Коли Петро виїжджав на позицію, бачив над стежкою, густо обсадженою пшеничками аж до порога, виднівся колодязь з низеньким запалим набік зрубом. Біля того колодязя, певно, й голосила жінка, бо її плач так розпачливо розлягався над палаючим у багатьох місцях селом, що ні дим ні вогонь не заглушували його. Те голосіння витворювало якусь дивну настроженість у просторі: постріли з автоматів так виразно чути було, що Петро добре уявляв, де перебігають німці. Важка зброя втихла, ворог погнав уперед живу силу.

— Нас, мабуть, обходять, — оглянувся він за баштовим. Баштового не було.

У цей час там, де огороди сходили з горба до яру, стало кричати. Слів не розібрати, бо різко кричало. Так кричать — стій! уб'ю! Здавалося, що рука того, хто кричав погрожувала зброєю. Петро не міг уявити, щоб то кричав його командир батальйону.

У просвіті між гіллям мелькнула повз обгорілу хату постать баштового. Він був простоволосий, голіруч, руки підкинулись незграбно в повітрі — та й зник з виду. Пробігаючи в напрямі, куди відходили свої війська, Петро побачив, що біля колодязя справді сиділа жінка. Тпеер мовчала.

Довга-предовга вулиця в'язала розкидані купи хат у суцільне селище. Вулицею такою можна бачити далеко в обидва кінці. Від поля в'їжджав чорний німецький танк, похрещений на боках. Танк рвав під собою землю, гримів, погрожуючи націленою гарматою. Від того пригиналося полум'я до землі, де палали хати, валилися крокви обгорілих будівель, розмітало клубки жару, де все вигоріло.

У другий кінець села серед вулиці стояв уже німець, розставивши високі ноги і міцно упершись ними в землю. Рукава у нього закачані, рукою, в якій тримав автомат, він наказував бігти вперед. Сірі солдати пригиналися від того наказу, вони, мов щурі, один по одному, пробігали вперед, зникаючи в густих огородах.

Ще далі, де вулиця-дорога підносилася вгору, були покинуті два підбиті танки. На тлі пожарища танки здавалися домовинами, над ними звивався ще сивий димок.

Петро перелетом кинувся через вулицю, доки той німець його не помітив, шугнув з головою у високу кукурудзу, що рівними рядами тяглася понад подвір'ям колгоспу до левади. Кукурудза запахла вологим солодкавим холодком, трохи пригріклим від диму. Дуже хотілося пити, хотів зупинитись, жувати моложаві стебла і смоктати сік.

По кукурудзі пороснули постріли з кулемета. Сполохані кури, що поховалися сюди від гуркоту,

коли бій перенісся в саме село, розбіглися по грядках, ще глибше залазячи попід кущі городини.

Петро помітив, що й він, як ті дурні, переполохани кури, лізе тепер кущами помідорів, бо кукурудза вже кінчилася. Лізе так незграбно: спина вся зверху, кущі валяться, і це напевне видно далеко — даремно він і ховається. Далі вже й повзти нікуди, бо в борозні впоперек йому стояла калюжа позеленілої дощової води. Пригинаючись, Петро перебіг решту грядок. В кінці подвір'я біля невеличкої річки були ями від старих, ще з весни покинутих парників. У них повно води, але за горбами землі можна сховатися. Подвір'я просторе, широке, звідси добре видно на дорогу і в інший бік, до річки й за річку, на луки.

Річка врізалася глибоким річищем у торф'яний ґрунт, Петрові уявлялася чорна вода, прозора аж до дна, жовтаві черепашки відсвічують сонце перлямутровими променями. Ця уява заспокоювала, але пити хотілося ще дужче. На той бік на вузькому місці був перекинутий місток. Такий місток роблять тільки на літо, щоб перевезти з лук сіно та отаву.

Іншого літа таку річку можна перестрибнути з розгону. А тепер розливи дощової води творили обабіч таке болото, що утонеш у ньому, доки доберешся до води.

За річкою вигиналися горбом луки, потім знову низина, перетята гребенем зеленого верболозу, за верболозом шугнув край неба — здавалося льон щавів там.

Тільки потім Петро зважив собі, що значив той випадок, коли він заліг у старих парниках перед містком. Доки він лежав і розглядався, намагаю-

чись по пострілах розібрати, що твориться навколо, гаряча сутичка зав'язалася на підступах до мосту, яким шлях вів з села. По мосту бив німецький танк, бив з віддалі, видно йому перетяв відступ протипанцерний рів, викопаний від річки далеко в поле. Німці напали на місток, перед яким заліг Петро, тут можна обійти і перехопити вихід з села мостом.

На в'їзді до подвір'я з'явилися перші три німецькі автоматчики. Не підозріваючи ніякої небезпеки, вони жадібно кинулися до містка. Їх було так добре видно, що Петро не утримався від спокуси: пустив коротку чергу з автомата. Два німці відразу звалилися, третій повільно поповз на руках до загороди, підтягаючи за собою безвладні ноги. Петра обдало жаром, він помітив, що німці падали, закидаючи догори свої руки вимахом так само, як він бачив тоді баштового.

За хвилину на в'їзді вихопилася ще група німців, на цей раз їх було більше — п'ять або сім, Петро не рахував. Взагалі він не пам'ятає, як довго тривав його поєдинок з німецькими автоматчиками. Він випорожнив знову диск... Що робити далі? І сам не знає, чому закріпив у землю автомат, хотів ще щось зробити... Було на мтен якомсь тихо, ніби нічого й не сталося. Ще думав собі — тепер вискочити знову в огороди, і напевно матиме щастя. Але його обійшли ззаду і змусили підвестись на ноги.

З піднесеними вгору руками Петро прямував до ганку колгоспної канцелярії. Його провадили два німці наставленими в спину автоматами. Що з ним зроблять німці — він не намагався над цим думати, було за чимсь жаль, як бувало в дитинстві — жаль

за недосягнутим, чого не вдалося зробити. Не бентежила його ані оця зустріч в ворогом, ані той кінець, який може статися тепер, бо той жаль, невимовний до сліз, забрав його всього з собою.

Коло ганку стояв офіцер. Видно, що він чекав не терпляче, доки йому приведуть Петра. А коли надійшли ближче, то видно було й те, що офіцера дратувала така легковажна, байдужа хода полоненого. Офіцер вирішено махнув рукою, мов відтяв від себе тим рухом усе, що в'язало його з цим нахабним полоненим. Він гукнув щось, аж залився кров'ю на лиці від того вигуку. Солдати, що вели Петра, віддали порухом усього тіла — на струнко офіцеровому наказові, а потім так само автоматично повернули з Петром назад і рушили в напрямі до парників, що тепер з подвір'я виглядали чорною розкопаною могилою. Щось холодним струмком потекло у Петра по спині.

Налетіли німецькі літаки бомбардувати переправу. Було надвечір. Дим, що збирався густою поволокою над річкою і над луками, поїнявся червонявими просвітами померкаючого сонця. З першого літака бомби зірвалися над головою. Надлітали ще літаки.

Село горіло, доки сонце зайшло, і вночі догоряло. А село велике, віковичне!

Петро Родак вперше за життя так багато переходив рідною землею українською — і на фронт ідучи, і в боях переходячи, і тепер ось ідучи після бою, в якому він сам, віч-на-віч, потрапив в удар з ворогом, побував у ворога з піднесеними вгору руками під судом і присудом його.

І хіба, що то був сон, а не дійсність, що він вийшов з того — як у сні буває. Петро жив наче б привидами сну. Переходили думи в унісон з його, заснованою втомою, свідомістю і супроводили його. Уява й натура, і досвід в його молодому віці сплелися у щось суцільне. Те, що знав з викладів у школі, — колись недокінченій на десятій клясі десятирічці, — що зафіксувала свідомо пам'ять з перечитаних книжок і що тепер у переходах великих бачив-сприймав — снувалося у споконвічний образ землі-краю його рідного народу.

У прадавню давнину, коли, мабуть, творилася рівнина чорнозему у цьому краю, тут протікала дужа повновода річка. Води тиснули на правий берег, річище незапам'ятно сповзало до заходу. Лівий берег лишався рівною низиною, з плавнями та болотяними застоями, що виходили далі на схід у луки зелені та простори чорнозему.

По всьому континенті чорнозему українського, отак пливуть річки з півночі на південь з крутими правими берегами і низинами на лівих. Рівнини ланів тягнуться далеко, аж до другого річища, по якому тепер уже й річка ніяка не протікає, іноді, а тільки від весняних вод та дощів перестоюють літо плеса з сагами та загаттями.

Де розташувалося село, долина річки звивалася глибоким вигином. Тут води трапили на тверду злежану глину й не могли її подолати. Високі кручі виступу, що вганявся в вигин річки, давно вже стерлися під негодою та вітрами, обвалилися їх гострі шпилі, засипалися урвища й згладились яруги. Круті відлоги заросли садками, а похилі — розорані під огороди. Річка давно обміліла, старе

річище її занесли обвали з круч та наноси з поля, далі від берега, де відклалося торфовище з прадавніх болотяних застоїв — прорізалося нове річище.

Може на тому шпилі, колись окраяному урвищами й повноводою річкою, й осіли у цім краї прадавні люди оселею, що з них виростав і формувався наш відвічний народ. І може характер цього простору з такою рівниною чорнозему й однобічним напрямком рік позначився й на напрямі розселення нашого народу по своїй землі і на характері його формування, яке виявилося в несамопитій, кровній спорідненості з цим простором під сонцем.

А тепер село погібало в огні. Вітер підхоплював з полум'ям і димом і попід гарячий і розносив його безслідно. Там, де все згоріло й знесене вітром, лишилися випалені, мов на живому почервонілі, місця.

Ніч — зловіща ніч. Не світили ні зеленкуваті, ні червількові зорі. У цю пору примеркав місяць. Ще звечора місяць зайшов за чорний обрій червоною вигасаючою головешкою. Відсвіти тієї головешки лишилися по обрію, як від пожарів у татарську ніч.

У висоті небо було перлямутрово-жовтяве. Під таким небом земля зникала в чорній пустелі. Над усією Україною стояла зловіща татарська ніч.

І найтяжче було те, що не чути в селі ані дзвону на сполох, ані гону чорних у пільмі коней на пожежу, ані гуку людського, ані собак розгвалтованих. Ніякої ознаки до захисту. Погібало село так приречено, що й не рятувалося. За всі ті, віддавна, віки оце, може, вперше на нього така погібель. У два вогні село взято: палили й убивали ті, що від-

ходили, палять і убивають ті, що прийшли.

Далеко від села видно було тільки вогняні відсвіти на небі. Тепер вони потроху вигасали, питьма облягала їх дужче, густіше.

Коли обрїй на половину неба — там, де звечора зайшло сонце і де горіло село — стемнів, а навпроти, де сонце буде сходити, посвітліло — Петро був далеко в полі. Часом, немов, шукаючи його, падав промінь прожектора. Наляканий, він кидався вбік або хотів прилягти перележати. Але пригадував, що то ж далеко, стримував себе. Видно було й сліди трасуючих куль. Десь стріляли з кулемета і з автоматів. В одному місці прожектор падав, а в другому підіймався, потім разком пролітали трасуючі кулі, мов запалені кажани. Петро зміркував, що це повторювалося методично, на всій віддалі — наче ті білі мечі прожектора й світляні ланцюги трасуючих куль творили загороду, щоб там ніхто не пройшов. Але загорода, яку позначували ті вогні, не сягала Петра, а замикала інший простір, де, напевно, проходив той великий шлях, що вів до Погребища і на Білу Церкву. Він уявляв, як багато вперед прорвалися німці і йому доведеться довго йти, щоб одірватися від них. Боявся, що не хватить йому на це решти короткої літньої ночі.

По тому, якої сили було світло прожекторів, видно було, що то світили фарами танки. У пїтьмі ночі йому уявлялися неймовірно великі стоноги, що повилазили з шпарин і довгими вогняними вусами щось обмацували, за чимсь нишпорили. У дитинстві він бридився стоногів, але то були маленькі бридкі створіння, що водилися в вологих закутках, куди не заглядало ніколи сонце. Ці сто-

ноги тепер здавалися йому дольодовиковими потворами (такі водилися на цьому просторі). І хоч він розумів увесь сенс своєї уяви, але страх підганяв його.

Ввижались якісь незвичні в полі обриси, сморід пожежі чути. Часом ті обриси вздрівалися якимсь побоевищем. Немов зрушили з місць віки й перемішалися. І Петро переходить побоевищем з шанцями й валами, де покидані розбиті вози й інші козацькі снасті. Потім почнуться руїни фортець. А може й даліше перемістилися віки. Ітиме він степом диким, де тільки бовваніли могили, хоронячи прадавні таємниці, та вітер або дуже шугання орлів за здобиччю чути. Йому уявляється, що ось він скоро натрапить на білі кості степового лицаря. А може то тут справді проходив-пробігав отой найменший брат, піший-пішаниця, із турецької неволі утікаючи, своїх братів кінних наздоганяючи.

Почало світати. Петрові тепер не марилися ані татарські побоевища, ані погромлені лядські табори, ані руїни січові. Такого ані він, ані край цей ще не бачив. Буйні дорідні хліба були навколо жорстоко винищені. І звідки стільки сили взялося, щоб такі лани неосяжні витоїтати, повипалювати! І для чого це зроблено?! Хіба для того: коли горять села, то й хліб у полі треба випалити, щоб тут лишилася спалена пустеля і на вигорілому місці щоб вигинув і народ у цій країні.

Ідучи й роздумуючи, Петро спіткнувся та так дуже, що аж заточився. Його обдало жаром. "Оце так зарані могилу суцільну розкопують українському народові!?"

Уже й сонце сходило, а Петро все ще йшов ви-

нищеними ланами. Бризки роси на знищених хлібах кривавилися в променях сонця, що сходило червоно на вітер. Вся земля, увесь обрій — коли Петро оглядався — була рясно закривавлена. У другий бік, проти сонця, поле заволікав сизий випар чаду, криваві відсвіти лисніли, як на плесі — суцільним відлиском. Петрові здавалося, що він бреде по крові і його ноги заброджені до колін не росою, а кров'ю, бо й на чоботях червоніли відблиски.

Іти було важко. Ноги зачіплялися за пасма хліба втоптаного в землю, боліли вже стегна переступати, так довго ідучи. Де були жита, там найтяжче йти. Поскручувані звоями пасма жита стояли гостряками. А що погасала червонявість сонця, то ті гостряки, тягнучись у далину, творили видовище моря після бурі, що кидалося ще, мов схлипування, гострими гребенями хвиль, між якими у вилоговинах чорніло чорнотою, винесеною з самого споду глибини.

Де-не-де жита устояли звоями могутніми, тільки колосу обламано на них. А де стебла пішли в розтіч, там їх утоптано в землю, на них не могли вже й листочки окремі віджити й підвестися, щоб їх вітер ворухнув.

Щось подібне буває між людьми: розжахали наш народ, кинули врозтіч і витоптують його на його ж землі відвічній.

Сонце вже підбилося високо і залило лагідно світлом витоптані поля, що виглядали опустілим побоевищем. Іти тепер в безлюдному полі небезпечно, треба десь перележати день. Впереді, крізь голубу паволоку, що снувалася над обрієм нижче сонця, бовваніли верхами зелені вербички.

Петра пододала втома. Він чув тільки одно, що хотів дуже спати, що давно вже не їв і був голодний, що боліли рани на ногах, бо як утікав від німців, доки вони тоді ховалися від бомб, скинутих їхніми літаками, то впав на борону, покинуту в бур'яні, і дуже побився. Але й біль і голод заглушувала велика тяжка втома. Хотілося спати й спати... Заснути один коротенький милий сон.

На рудці стояли почорнілі, прибиті дощами, копиці сіна ще від першого укусу. Петрові було бай-дуже, чи спереду свої, чи німці, що буде потім — у чії руки він потрапить. Він чув одно: коли передумає ще хоч одну маленьку думку і за цю мить не дійде до копиць, то впаде з ніг тут, де йде. Засинаючи, вигріб у копиці лігво й пірнув у нього, ще слабо чуючи, як пахло підіпріле зі споду сіно, як десь у вербичках скреготали табуном сороки, помітивши його.

— Люди молилися, щоб швидше приходили німці... — говорила жінка. Вона розповідала, як у їхньому колгоспі спалили хліб.

Голова колгоспу сам їздив у поле на водовозці з гасом, палив намочене ганчір'я віхтями і розкидав, щоб горіло. Нахвалявся, що спалить і того, хто шкодує.

Говоривши, жінка гладила по голівці онука, заглядала в лице жалісливо, наче те, що розповідала, відносилось до хлопчика лише.

Німці прилітали, кажуть, дивитися, що горить, бо півсвіту димом залягло. Та й він же, кля-

тий, згорів. Слухайте — коли влада збиралася втікати, напився Скачко п'яний, сили, говорить, тверезому не вистачає. Хотів ще спалити лан озимої пшениці. Як лоза пшениця стояла, колос у бичі вигнався. Хтось на базі відмірив бензини вранці замість гасу. Воно й ахнуло йому з усією водозвозкою, коли засвітив сірника в полі палити віхоть. Кобила живцем згоріла. Від створення колгоспу возила воду. Біля широкого колодязя, над шляхом zostалися чотири маслаки та петля з залізного цепу, на якій тримали її.

На руках у жінки менший онук. (Старший десь ганяє: дивитися на війну з німцями пішов.) Хлопчик не сходив у старої з рук, змарнів від учора без матері, остерігався сторонніх. „І так мене зв'язало цим, — поскаржилася жінка. — А пішла б я розшукати їм матір, живу чи мертву найшла б та щоб знати, де вона...“

Збирати колоски на вигорілому пішла їхня мати того дня, що влада втікала. Не вернулася мати, не вернулися й інші...

Слухали жінку чоловіки, утрюх були, напівпереодягнені з військового. Не спішили далі йти, щоб на „своїх“ не нагнатися. Вигляд їхній і постава, навіть рухи показували, що вони не знають жодної повинності: вони не воюють більше. Їм здавалося, що такого мирного вигляду вистачає, щоб їх не чіпали німці, коли прийдуть.

Курили з голоду, спльовуючи в спориш, си-

діли, пообнімавши в колінах ноги босі, поставлені перед собою.

Жінка розповідала — як розповідають у житті про те, що збувається неодмінно. Розповідь гнобила чоловіків чимсь, що гнобить людей на похороні, коли мертвяка поклали вже на стіл, і тоді в хаті чути один чийсь голос (бо всі мовчать, коли хтось озветься). І голос той чути — наче б то мову горя, що спіткало людей з мертвяком у хаті.

Не нарікала жінка, не скаржилася. Переказувала, що сталося, як і про мертвяка переказують, доки він у хаті.

Хтось стурбований пробіг вулицею (жінка тепер і сусідів не пізнає), гукнув, щоб поставили біля воріт води у відрі, бо вже німці йтимуть. Чоловіки зблідли, чорнявий ухопивсь за вуса, дядько в „галіфе“ сумно оглянувся на колег, переставив зручніше ноги, запитав:

— А свяченої води у вас немає для цієї okazji?

Година була лагідна, ніби ні війни на світі, ні хліба спаленого в полі, і жінка оця не залишена з онуками напризволяще.

Над містом прошумів набій гарматний, тріснув, щоб усе принишкло, завмерло.

Протилежним боком вулиці пройшов перший німець. Розглядався перед себе і навколо, націлений відразу вистрілити у кожную дірку. Коли траплялася велика дірка — суточки між будів-

лями, чи садок темний у глибині — німець пробігав без затримки.

Умундурування на ньому незвичного кольору, немов промочене масним, круглий шолом насунутий, і лице було зовсім без очей.

— Господи, уб'є! — схопилася жінка. Вперше бачу в житті...

Мов підмита водою, кинулася вона, забираючи з собою рясну спідницю й онука в пелені Цьогобічною стороною надбіг також німець, утікати було пізно. Ще здавалося — відро з водою на зеленому моріжку, жовта, наче воскова дощечка липова, перекладена на ньому, і кухлик з півниками — захистять від такої наглости мирним своїм виглядом. І справді, німець кинувся до води. Напився, почервонівши. Потім наставив автомата і пішов на тих на моріжку. Жінка охнула. Чоловіки зробили „руки вгору.“

Тримаючись на віддалі простягнутої руки, німець вправно обшукував захоплених. І ця рука в нього здавалася навмисне довшою від тієї, в якій тримав автомат. Чоловіки були низько стрижені, трохи відросле волосся їжачилося на них.

— Рус, русіше зольдатен... — зареготався німець.

Недоречно було, що він реготався. Вигляд цих чоловіків був — як нагота людська безпомічна, прикро вражаючий. Дядько в „галіфе“ похитувався, мов засліплений раптово в очі, від напруження, чув тільки руки, піднесені вгору, себе не тя-

мив. Галіфе ледве за коліна сягало йому. Оголені, кістляві й волохаті ноги з розтопаними ступнями здавалися прироблені йому, щоб він був вищий за здорового завойовника-німця. Через це галіфе дядько і виглядав супроти німця кам'яною статуєю безстрашного лицаря. Поруч нього закам'янів смаглявий, середній на зріст, чоловік, простяг, скільки міг кучуваті руки вгору і заплющив очі. Чорний вус вільно улягався на своєму місці (бо рот трохи роззявився) і надавав людині такого вигляду, що не викликає жодного співчуття до неї.

Німець нагло глузував. Наймолодший з чоловіків так благально-взиваюче зводив очі на німця, що, здавалося, почне крізь сльози — „що ж ми винуваті, що таке з нами сталося?..“

У чорновусого тріснув мотузок лихий у поясі, мусів схопити штани пуккою. Різкий, паптовий рух сполохав німця. Його автомат, наставлений чоловікам в живіт, трохи не вистрілив сам.

Німець підстрибнув, закричав верескливо, потім знову розсміявся. Спочатку стримано, гамуючи переполох, далі вибачливо-глузливо.

— О, русіше зольдатен...

Пересміявшись, заговорив швидко, діловито, з поткою задоволення, як говорять, коли заспокоєне вже усвідомлення, але ще не заспокоєна внутрішня збентеженість після сполоху.

В очах в людей щойно блиснула цівбою зброї смерть їхня. В такому стані тяжко було їм збагнути, чого хоче від них німець, до чого їх спонукає

і жестами й тоном мови, незрозумілої їм. А він велів їм іти туди, де збирають полонених.

Не розуміючи, про що тлумачить німець, чоловіки опустили руки, притомніючи. Певно цього вистачало німцеві, щоб переконатися, що його зрозуміли, випив ще води й побіг.

Тривало все якісь хвилини, а здавалося — розправу вистояли.

— Зразу впізнав, що ми воєнні, — озвався дядько в „галіфе“, сідаючи на спориш і примоцнюючи поставлені перед себе свої лицарські кам'яні ноги.

По головах, що стрижені, ото німець, по чому навчився пізнавати.

Ще мій батько розказував, що в росіян так — обстрижуть тобі голову, щоб видно було, що ти казньонний і щоб не загубився ніде, — висловився наймудріше чорноусий.

А тепер що? Це, брате, печатка тобі прикладена на всю голову і скрізь тобі дорога до кошари.

— То це він до полону посилав нас, — сказав наймолодший. Сказав і справді збагнув аж тепер, що тлумачив їм німець.

Жінка угамувалася і розповідала недокінчене. Розповідала інакше, ніби тепер треба було розповідати не так, як досі:

— Скачко прийшов тоді з поля сам, кобила згоріла з водовозкою. Шукати його не ходили, не сподівалися, що й сам прийде...

Прийшов обгорілий на голові й на лиці і по

всьому тілі. Очі великі були, мов білки варені. Хто знає, чи він бачив стежку ідучи, чи лютість до людей, що сиділа в ньому, вела його. Дійшов до крайньої хати й ліг: велів дати знать, щоб приїхали з партії й забрали його, бо, каже, не піде спалений вулицями на злу радість людям. Другого дня Скачка став помирати. Рвав на собі тіло попечене, кидався. Влада збиралася тікати, а смерть не могла увійти в нього. Бригадири надушили Скачка коліньми в груди, щоб не кидався, тоді вже узяла його смерть. Закопали Скачка без похоронів, не було часу хоронити... Отак і втекла влада, а німців ще два дні люди оце ждали...

У двір пожежної дружини зганяли полонених. Двір невеликий, оточений з трьох боків мурами сусідніх будівель, а від вулиці — парканом.

Приїхало маленьке авто, формою схоже на водяного жука, не блискуче, а земляного кольору. З авта виліз офіцер у новенькому мундурі і сам, здавалося, новенький, зовсім не м'ятий. Майже біла, така сива, голова в кашкеті з лискучим козирком, на гребені кашкета шита сріблом кокарда. Як брався за козирок, ніби не добачаючи, то до виголеного, розчервонілого лиця гарно блищали начищені рожеві нігті.

Офіцерові відсалютував ще небачним тут рухом вартовий. У вартового дивилася з-під шолома на людей тільки тонко затиснута смуга рота. Уже перший погляд поверх людей і через варто-

вого давав відчутти, що офіцер хоче тільки одного — порядку, зразкового порядку, як у себе дома.

Вартовий це підтвердив, круто повернувся, узяв свою зброю навпоперек і почав тиснути на полонених, що пхалися до виходу. Те саме робили й інші вартові. Полонені поступалися повільно, тоді вартові почали бити полонених. Били по голові, по лиці, по очах.

Збірний пункт для полонених почав працювати.

Захоплених у полон пригнали більше. Гуртами й поодиноці, інколи й так багато пригнали, що й порухувати не можна, скільки їх було. Були й такі необачні чи безрадні, що сами приходили.

Проти пожежні зібралось багато жінок, вулиця зацвіла білими хустками. Бліді, потьмарені лиця звернені за огорожу до зігнаних туди людей. Вартові, то один, то другий, кричали, щоб розходилися, погрожували стріляти. Жінки не слухали того, вони в зігнаній масі полонених вишукували очима своїх рідних, близьких.

Пам'ятали одно слово чуже — „пан“. Вистачало його, щоб підходити до офіцера, що не розуміє їхньої мови, і говорити з ним.

— Пан! — говорили та вказували за огорожу, що там є їхній рідний, щоб відпустив.

Мати піднесла над головою свого хлопчика, щоб він тата побачив, тато помахав рукою. „Пізнаєш, біжи до тата...“ — шептала йому мама. Жваве хлоп'я, років п'ять йому, розумно послухало

маму, пролізло діркою в паркані і поплуталося поміж полоненими до тата.

Вартовий розгубився, побачивши полоненого, що з хлопчиком на руках пробирався до виходу. Немов за порадою, глянув у бік офіцера. В цьому випадку й офіцер розгубився. З прихованою злістю за такий, безпорадний для нього, випадок офіцер махнув рукавичкою, щоб випустили — нехай іде!

Недавній танкіст, баштовий стрілець Грицько Козачок вийшов на волю, він невоюючий... Пробирався на вільнішу дорогу, несучи малого сина, як знамено своє, як імунітет-грамоту недоторканости. Далі від натовпу, де було вільніше, до нього прилинула його дружина Ольга. Обвила руками разом з сином і припала до грудей, беззвучно заридала. Але це на мить. Усміхнулася, зазираючи йому в вічі — чи це ж він, її рідний Грицько, чи справді він живий, цілий, буде з нею дома...

Офіцер мацав перед себе очима, не бачучи людей. Роздумував, що зробити завтра, щоб не траплялося таких непередбачень. Завойовані люди — теж трофеї, їх треба використати, як кожний і всякий засіб у війні. Але офіцер явно відчував, що ці „напівлюди“ виявляються звиннішими за всі мудрі приписи, якими він керувався. Тимчасом випускав на волю дітям батька рідного, старій матері сина...

По головній вулиці, що широким шляхом іш-

ла через усе місто, обгорів міст. В одному кінці вигоріло так, що не можна проїхати жодним возом. Коли б люди не збіглися погасити, міст згорів би увесь.

Німці відразу почали лагодити міст. На вузькому проході, де тільки й можна було перейти мостом, стояв німець, оглядав перехожих чоловіків. Знімав їм, що було на голові, затримував тих, що були з обстриженими головами. Затримав і Грицька Козачка.

— Краце б я його й не находила, як отак випустити з рук, — причитувала якась жінка про свого чоловіка.

— „Якби не дитина, кинулася б з мосту, щоб уже кінець прийшов, бо скільки можна терпіти та мучити себе отак“, — гірко передумувала Ольга. Молода білява жінка заговорила, щоб піти до того офіцера, поскаржитися йому.

— І чи він тебе розбере, як говоритимеш йому?“ — відмовляли її від такого наміру.

Чоловіків повели. За ними йшов з рушницею німець в одній натільній сорочці, заправленій у штани, що вільно трималися на пасках, схрещених на спині. По тому, як він ішов байдуже за гуртом чоловіків і поглядав кудись убік, як бовталася закинута на плече рушниця, можна бачити, що певне ніякої небезпеки з чоловіками не трапиться. Жінки трохи уговталися з своїм горем. Навіть німці це помітили, пробували жартувати.

— Смішки тобі, чортула рижий, — кинула ри-

жому котрась з натовпу. На неї цитьнули трохи не всі разом. — „Не зачіпай, бо ще причепиться.“

Тимчасом чоловіків завели до школи. Щось рідне нагадалось Грицькові. Він тут учився, бігав по дворі з хлопцями, грав у м'яча. Садок, який вони всією школою садили, розрісся густий і великий. Але коли він зайшов до середини, то спокій, що потроху опановував ним, відразу розвіявся. Усе, з чим він спіткався тут, його вразило так, ніби він зайшов до лікарні, де когось близького йому, рідного, різатимуть на операційному столі, він буде безпомічним свідком: слухатиме крик муки, стинатиметься, а допомогти не зможе. Страшно страждати безсиллям.

В опустілих клясних кімнатах лунко відбивався кожен стук. Відлуння справді здавалося криком невимовної муки. Дитячі лавки стояли загорошені, осамітнені. Ще недавно тут навчалися діти. На вікні лежав покинутий кусочок хліба. На чорній дошці у лівому куті рябіли нестерті слова, писані крейдою: „Наше діло праве...“ Грицько гірко усміхнувся, не подаючи виду назовні: „ваша правда, раки, — лізьте в торбу!..“

На сухий, припорошений кусочок хліба кинулося відразу кілька довгих, землистих рук. Зударилися... У німця, що досі був мовчазний і байдужий, прокинулось жагуче подразнення. Він роздратовано крикнув, розігнав палюгою людей, відібрав у них сухар.

Тримаючи п'ятірнею в наставлених пальцях

сухар, як тямущий тримає незнану знахідку, німець здмухнув порох і тоном знавця проказав: „дас іст бро-от!“ Він значуще пояснив на своїй мові, що фюрер його великого народу дасть людям цього краю хліба, а за це вони мусять бути вдячними й слухняними. Німець розумів смак цього маленького сухаря, але він недавно добре поснідав. Задоволений з такого вияснення, яке й сам добре зрозумів, німець відкинув сухар у куток і заступив його спиною. Полонені опустили лиця: це вони — люди цього краю і їм та їхній же хліб отак даватимуть?.. Розійшлися втихомирені, відверталися, щоб у лице не бачити один одного.

Так і тварини, притлумлені розходяться, шукаючи спокою очам, заплющуючись, щоб зникло подразнення, яке їх непокоїть...

Німець дбайливо поставив палюгу біля сухаря, гукнув до роботи. Звільняли велику клясну кімнату від усього устаткування.

Подивився німець на роботу — як люди морочилися, щоб пропхати в двері важку шклянну шафу з приладдями фізичного кабінету, розплювався, ударив чоботом у скло. Шафу пропхали.

Звалювали на купу та вище під стелю наочне приладдя, книги. Треба швидко, німцям час не жде. У сповненій гриманням школі не озивалось відлуння, наче й його зібрали й звалили, щоб не квиліло, на купу, до книг, потоптаних приладів, модєлів. Скінчено. Подолано школу.

Зривали з підлоги товсті дубові дошки, носи-

ли на міст латати дірку. Відділені від чоловіків позиранням вартового, жінки не розходилися, чекали, що буде потім, коли робота на мосту скінчиться.

Просиділа жінка біля воріт до вечора з онуком. Старший приніс уже звідкись шолом німецький, завів гру у війну, сам воює за обидві сторони. Перемога у нього не схиляється ні на чий бік, ідуть криваві бої.

Мусила старістю гонитися за вітрогоном, щоб відняти страшну шапку. Тепер він погрожує, що покаже німцям, де баба закопала „їхню армію“. Розболілась у жінки голова, що вона їм скаже, коли відкопають шапку? Може німці самі гублять шапки, хоч вони у них і залізні, не ходила ж бо вона добувати десь ту скаб'янку.

А коли німці забрали до полону й чоловіків, що пересиджували в неї, жінка розплакалася. Дядько в „галіфе“ кидався рятуватися, доводив, що він господар тут і ніде не воював. А як доводив? Оця баба — дружина його, цілував на доказ, бо не міг словами пояснити. Німці поглузували з нього, били за таке цілування, та ще й били по голові стрижений.

Повіяло прохолодою. Сонце вже за деревами, останні промені його лишилися жовтими відблисками на чорних шибках. У хату йти осамітненій — наче в яму глуху. Та треба, пора „молочко“ готувати малому. Старший гризе варені шенички, а

меншому вибирала молоденькі качани, терла і видавлювала те нещасне молочко.

— Чи у вас усі живі? — гукає сусідка, і дверей не зачинивши. Либонь не бачила, хто в цій хаті лишився живий.

— Грицько Козачок, сусід наш, вернувся з війни...

— Бо-оже! І живий вернувся? — крізь сльози радості перепитала жінка.

— Ольга вирвала від німців. Привела додому, ще й завела з огородів, а не з вулиці, щоб і люди не бачили... А світла не світите?

— Хто ж його світив би влітку і чим?

— Чули? — люди говорять — з усіх усюд вертаються додому, говорять, що найшли постріляними тих, що ходили колоски збирати на спаленому полі. Кажуть, за Скачка побили їх...

— Чи ви здуріли, Горпино, таке говорите, — наша ж теж ходила, мати оцих вовченят.

У дітей очі світилися справді, ніби у вовченят — чи промінь сонця від дня не вигас у них, чи на вістку таку про матір: діти тулилися до бабусі й вороже зиркали на сусідку.

Багато не вернулося додому — з окопів, з евакуації, з війни. Тому з заходом сонця стало німотно в докільлі, боязко на душі. Що було — минуло, що буде — не знати. Непевність гнобила почування, щоб люди не порадувалися переміні завчасно. Нікуди втекти від непевности, лишається терпіти, жити з нею.

Багато людей верталось додому. Не тільки навальний наступ німців, але й простір поглинав полки дивізії, армії. Не вистачало спроможности вивести з таких обширів терену стільки спорядження й живої сили — ворог забігав наперед, обходив. Машини, де вони були, не зносили темпів відступу. А ними керували люди. Водій танка, наприклад, докраю вичерпувався зазирати днями й ночами в щілину панцера, розбиваючи лице об сталевий заслон. Щоб покинути машину, він калічив її, або заганяв у болото, сам, ризикуючи життям, рятувався, як міг, доки не здурів.

Спалені хліба в полі, пограбовані, сплюндровані села, міста, трупи арештованих при відступі, постріляних на шляхах, залишений на згубу під окупантом нарід — діти, жінки, без хліба назавтра — усе це складалося в образ влади, яка ганебно тут панувала, ще ганебніше кінчала своє панування. У людей, низько стрижених для війни, постало несхибне усвідомлення — немає за що воювати. Небажання боронитися від ворога — лишилося єдиним рятунком від безборонности взагалі. Над людьми запанувало покликком до життя оте наше прадавнє настановлення — щоб нашому роду не було переводу! І родом-родиною ставав увесь нарід свій. Воювали до своєї місцевости, далі не відступали. Рятувалися поодинці і разом, рятували свій свого, щоб живими вийти з війни. Із оточення, з розсіяних частин, з погромлених армій, залишених у „мішку“, пробивалися додому,

до свого роду, обминаючи німецький полон, ще невідомий своїм жахом.

Німецький наступ розвивався. Не було змоги відірватися від ворога. Дорогою ціною платили за спробу хоч частково зв'язати ворога. В окрузі Винниці, кажуть, залишено було біля двох армій в оточенні, щоб затримати німців і відійти з рештою сил на новий рубіж оборони.

Армії західнього фронту під команду Бুদ্ধонного опинилися перед цілковитим розгромом. Генерал Рундштет готувався здобути Київ. Фронт вирівнювався на лінію Дніпра.

• IV

Треба крові давати, власної (не чужої) крові... Війна вимагає! Війна має свою міру повинності.

Коли з людини стянуть домашнє майр'я, коли переодягнуть в умундування — то й відчущання свої вона згубить: переміняться воли, ніби й душу людини переодягнуть на солдата.

В умундуванні людина належить машині, що з солдатів складається — як гармата з заліза. Над людиною владна повинність, вона — що чебіт під ногою — до повного зносу під повинністю.

У хлібах погнало прорість. Перестояні стебла сплітала березка, покривав осот, низом брався пирій з мишієм. Дощі поменшали, не йшли без угаву. Обложні дощі змінилися громовими. Провіщало незабарну годину.

Пробували косити і відкладати в купки, щоб просихало. Купки покривалися зеленими шапками пророслий ще на пні колос, прів. Лишалось чекати сонця.

З області прийшов наказ жати при всякій погоді.

Марка Сьомака і тепер поставили ланковим укладати в копи. Двічі на день приїжджали верхи парторг Куценко і Погорілий Грицько — голова міської ради. Вони здійснювали контролю і керування жнивими.

За кілька днів розгодинилося. Погода брала-ся добра, як і годиться в жнива. Висихало навіть по балках. Вночі буйна роса відволожувала пересохлі хліба. Доки сонце підіб'ється і почне палити, добре крутилися перевесла, в'язальниці не відставали. Удень Сьомак лаявся, гарячився: рвуться снопи, зерно сиплеться. Домагався ланковий, щоб вкосили осоки на перевесла. Але не знайти, хто б виконав таке складне завдання.

Сонце гріло, гнало струмені мерехтливі від землі до неба. Закурюючи Сьомак прислухався, чуттям угадував до чого погода йде. Будуть знову дощі, дуже вже різка година. Стерня лускає під ногами, стручки кукілю вистрілюють від дотику, скручуються спіралями.

Пополудні почали громадитись високі, білі хмари, залягали облогою обрій, тривожили. Сьомак хватався за все — біг до в'язальниць, щоб не відставали, до піднощиків, щоб снопи у копи клали.

Вистигло все відразу, хоч за один день вижати, але рук не вистачає, війна людей забрала, жінки та старі в полі одні.

— Чи воно тобі потрібне, що так кидаєш собою, — зупиняв Сьомака розварений спекою Закаблук.

— Це ж хліб! Пропадеш і сам, якщо хліба не доглянеш...

Ярі хліба перестоювали, ячмінь зовсім приліг до землі, пшениця ламалася, губила колос від дотику.

Погорілий притис загнужданого коня, щоб порівнятися з Куценком.

— Добрий господар оцей Сьомак, — голосно гукав Погорілий, бо рип сідел і сапання коней після пробігу глушили його мову. — Мене радує, як він обходить коло снопа, колосу ніде не зімне...

Погорілий жив почуваннями виношеними ще відтоді, коли воював за „землю селянам“. Повернувся до рідного міста незадовго до цієї війни. Де він бував — це лишалося таємницею його особистою. Тепер він реабілітований, орден на грудях знову підігріває гордість і поставу „старого червоного партизана“. За все життя він вперше на керівній роботі з селянами. Давні почування оживали в ньому рожевіше. Він не міг знати настроїв і почувань сколективізованих селян, просто сприймав свої настрої за настрої їхні.

Де зношено снопи, між стайками кіп, далина здається безконечною. У цьому просторі до обрію не догукаєш. Здається, що суцільні валки полукіпків не стоять на місці, а рухаються вперед. Плинуть, наче каравани кораблів золотого добра — за далекий обрій, на диво світові. Та хіба тільки на диво? На задрість, на люте зазіхання, на смер-

тельну ненависть до народу, що те добро-золото дбає. Погорілий тримає тугіше поводи, щоб кінь баскіше ступав та голову вище! Це здобутки, за які він боровся ще з Боженком проти німців-окупантів. Він готовий отут, у безмежному полі, один прийняти бій з кожним ворогом за ті здобутки. Сьомакова вродженість господарська, відданість праці захоплювала його. Це ж свій нарід, увесь такий, його треба боронити у війні, боронити Україну рідну, червону...

Куценко почував себе партійцем вищого класу, чистим, ніколи не „чищеним“. Кисло скривився на Погорілого, що так „ідеалізує“ Сьомака. Він скорше ненавидів колгоспників, аніж зневажав погірдливо.

Як вперше подержавшись за нагана, Куценкові неодмінно хотілося стріляти, так тепер, чуючи коня під собою, йому кортіло покататися на ньому. Він вдивлявся у простір без уваги, що до нього говорилося. Говорилося про те що яра пшениця пересохла, жатки оббивають колос— Сьомак просив розпорядитися звести на дільницю людей і зранку вижати, доки пшениця в росі буде.

— Вижнуть вони в мене і вдень. Є наказ—жати в всяку погоду!

Куценко пускає в біг коня. Вітер схоплюється за ним надимає йому сорочку крою „спецробітника“, робить його горбатим. За один видих кінь узяв лобні гони. Куценкові кортить ще, відставляє лікті й гонить коня. У кишені наган товчеться, псує насолоду. Запихає його туго за пояс. В захопленні

парторг чує тільки наган за поясом, що натискає йому якийсь гудзик в нутрі і піддає жару. А ще захотілося вдарити коня по вухах: що кінь робитиме? Кінь шалено скрутнув головою, заточився. „Може годі?“ — подумав Куценко. Злякався. Та за поясом натискав на гудзик наган, завзяття зростало. Парторг бив коня по голові, цілив по вухах кінцем повода, кутого в мідь. За кожним ударом кінь крутив головою, пересмикував усім тілом, наче струшував з себе уїдливі удари. Від влучного удару кінь присів на задні ноги. Здається так присідають коні, щоб стрибати.

О, Куценко навчить коня стрибати. Кінь змокрів, не відмахувався, нарешті став. Уперся ногами, повертає голову — очі криваві, запалені, ніздрі сапають. Кінь блиснув білими зубами і вхопив Куценка за ногу. Ще ошкірились зуби й зиркнули криваві очі. Куценко злякався, утекти нікуди від коня, сидячи на ньому.

Погорілий наздогнав Куценка навперейми.

— Я оце передумав, — гукає, — безпідставно нарікає Климко, що в колгоспі нікому працювати. Люди є, їх треба розуміти, щоб заохотити до праці.

Де вкусив кінь, протікала кров, щеміло. Куценко страждав від болю і прикрости. Відвертався, щоб Погорілий не помітив.

— Я вперше відкрив отакого Сьомака... Це ж у колгоспі любить він землю і працю.

— А дома ще краще любить... — роздратовано перебив Куценко. — Я думаю інакше. Треба ос-

таточко відучити від такої любови. Нам потрібно робітника, а господар у нас один — партія!

— Політично це може й так, а я говорю про господарчу сторону. Для господарчого ефекту слід усе використати в селянина: досвід, звичку, почування і... любов, — підкреслив, ніби навмисне, останнє слово Погорілий.

— Це психологія! Що тут любов розводить — чухрай по всіх сучках, бо з них завжди пагінці відростають.

Чомусь тепер виразно це усвідомлював Куценко. Наче після того, як кінь збунтувався проти нього прийшло таке просвітління в голові.

— Ти не жив з людьми, не борюся з ними за одну мету. Ти чимсь наляканий, товаришу парторг, що не віриш у людей, — розсміявся Погорілий.

Колгоспники обідали. Посідали попід копами, тримали кожен щось в одній руці і в другій. Що люди їли — представники влади не відали.

— Килино, дати тобі цибулину, — чути із-за снопів.

— А що я з нею робитиму без соли?..

А що не видно було, хто перегукувався, то перегук лунав голосно, виразно. Люди оглянулись на вершників, принишкли. Ті, що за полукипками не бачили влади на конях, обзивалися голосними дотепами. „Вовк несолене їсть та далеко бігає“ — чулося.

Щоб зупинити перегуки, бригадир проголосив: — „Пийте, люди воду, хто питиме, бо зразу до роботи дзвонитиму!“ — Намірівся шворнем по

залізяці. А з-за полукупка знову: — Тепер треба бігати по-вовчому — після війни солоно їстимеш...

— От люди! — сердито крикнув бригадир і вдарив з усієї сили шворнем. Залізяка загавкала, проглинула перегуки невдячних колгоспників.

Погорілий зауважив, що Куценко тримав наган зверху за поясом. Йому не сподобалося це. Були вже далеко від бригади, що працювала в полі. Коли оглянутися, а воно ще й під гору, видно було, як люди розсипалися по лану, нагинаючись коло снопів. І, здавалося, що то вони на колінах повзали, працюючи.

— Ти, виходить, не віриш масам? А нагана заховай, не виставляй на пострах людям.

Куценко шарпнувся, почервонів. Пхав до кишені нагана. Нога защеміла, чув липку кров на вкушеному місці.

— Що маси? Маси — не закон. Потрібна прозорливість. Прозорливість партії не сміє бути засліплена якимись сентиментами...

— Я — теж партія!.. — Погорілий хотів говорити тепер твердіше, домагливіше.

Доїжджали до Сьомакового подвір'я. Хата постріху пірнула в буйній огородині, хоч і стояла на горбі, за яким починалася левада. Левада тепер не Сьомакова. Господарчих будівель немає, садка теж. Стирчав ключ біля колодязя та виднівся дашок погрібника. До хати вела вузька стежка, обсаджена пшеничками. Коло порога велика полови-

на жорен з вітряка покладена, в землю увійшла. Над усією садибою підносилася грядка плетеної квасолі на високих тичках.

— Бачиш, куди виліз? На гілляки, коли землі не дай йому.

Погорілий задоволено посміхнувся, на його руку аргумент: Сьомак — господарський чоловік!

— Господарство у нас не може розминатися з політикою. Господарство — це теж політика! — додав Куценко. — Москва так на це дивиться. Якщо Сьомак вилазить у повітря з квасолею, а потім цілий рік варитиме юшку — то спробуй мати з нього робітника, який тільки розпоряджень має слухати. Але важливо те, що Сьомак не один. Селянська природа така: свій хліб, своя хата, своя воля... Селянин вільний, коли має що їсти.

Куценко зневажливо поглянув на голову міської ради, мовляв, відстаєш. Погорілий добре відчув цей погляд, за недовгий час навчивсь розуміти його. „Кислий ти дуже, а не партія з тебе — подумав, але не сказав. — Ти ще оселедцями торгував на базарі, як ми були в партії; матері помагав у газети загортати оселедці, і мати твоя непманка надута й досі, а не мати...“

— Сентиментів у нас, у партії, не може бути. Їх не існує в природі, хіба в душах сліпих існують. („Сам ти сліпий“ — подумав Погорілий.) Мусимо йти до мети твердим кроком, всяке лахміття про „любов“, справедливість не повинно збивати нас з прямого маршу...

Доведеться крові давати, власної крові, життя скласти — війна вимагає!

На зборах парторг Куценко доповідав про одержані директиви про завдання партійних організацій в обставинах війни. Винищувальні батальйони будуть переформовані. Досі була гра в батальйони, забава з полюванням на диверсантів (трохи глупа й дуже безглузда).

Нові винищувальні батальйони мають стати справді винищувальними. (Куценко з притиском підкреслив це слово.) Батальйони будуть утворені з членів партії й комсомолу, з советського активу. Партійне керівництво на місцях відповідає за добір надійних людей до батальйонів.

Персональний склад нових винищувальних батальйонів комплектуватиметься суворо секретно. Батальйонець підлягає тотальному зобов'язанню перед наказом, хоча б за тим наказом стояла явна смерть — умри, коли накажуть! Наказуватиме особливий відділ при головному штабі ведення війни.

Іщук схилився лицем у долоні, заговорив справді трагічно: „Оце трагедія, оце трагедія..“

Відчули челядники упривілейованого стану, що війна стосується й до них, їх теж зобов'язує повинність у війні, вимагає крові, як гармата заліза, щоб стріляти. Над ними теж владний наказ, і вони під ним, як чобіт під ногою — до цілковитого зносу!

Тепер їх не радувала нога, за якою вони гор-

до маршували, заслоняючи й сонце іншим у день.

Куценко відірвав хоробливий, важкий погляд від паперів на столі— з тезами доповіді й директивами. Витер спітніле підборіддя, оглянув присутніх. Його очі стали маленькі, круглі, зиркали рижі, хворобливі чоловічки, зводнілі очі блищали, уста, тонко розтягнуті, зблідли, рубці уст посиніли. Найбільше лякала його самого перспектива, яка щойно з'ясувалася після його доповіді. Защеміло місце, де вкусив кінь, у вічку блимнули великі білі зуби, наставлені на нього. Але тут у кабінеті привид скоро відхлинув. Червоніючи поза вухами, Куценко виповнювався злістю:

— Ми, члени партії — авангард подій. Наше завдання — погнати населення на вогонь і смерть до перемоги, як коня — осідлати й погнать!..

Погорілий обурився, звичайно про себе, — що за порівняння! Війна для нього мала інший образ, його не кидало в панічний переляк.

У першу світову війну Погорілий побував на фронті. У складі кавалерійського полку бився в Карпатах проти австріяків, побував у полоні. Воював у революцію за владу трудящих України під командою легендарного Боженка. Із зрозумілою тільки йому вибачливістю він спостерігав настрої і почування присутніх на зборах. Настрої фатальні: сидіти в сідлі — не те, що самому ставати під сідло.

Фаталізові може протиставитися героїзм, коли існує мета. Але як здобути на героїзм оцим, у кого мета — це вони самі, їхні дрібненькі потре-

би й егоїзм нового упривілейованого стану.

Погорілого теж не приваблювала перспектива повиснути на налігачі при виконанні завдань підпільника під німецькою окупацією. Він плекав намір розмахнутися ще клинком на ворога у відкритому бою. Завтра від'їжджає у зформовану з колишніх червоних партизанів кінну частину. Був і вибачливий, і погірдливий до оцих „партійців“, заздалегідь переляканих, жовтих щурів. Це збірнота партизованого крамаря, що засів на форумі влади, потоптав народні права, здобуті в революцію. Тепер партизанщину червону з могили братської відкопують, закопану разом з бойовою славою й орденами героїв. Війна може довершити перемогу над ворогом і заодно над хамом, що осідлав і загнуждав народні маси. Народ відчує силу, коли хама чорти візьмуть. Погорілий плекав цю надію, як мрії в молодості, вона морочила йому голову, викликала сумніви, але хотів вірити в народ, вірив...

— Я старий рубака, на фронті я зумію показати себе. А ви тут, коли лишитесь з народом, покажіть себе ... Збори кінчилися. Ішук ще сидів і трагічно охав.

У темному коридорі Куценко затримав Катерину Мороз. Взяв обома руками її за руки. „Катю...“ — йому вистачало цього слова, щоб почати те, що з ними бувало. Вона не подалася. „Катюшо...“ шепнув у лице, вона відсахнулась, сховала уста.

Тепер, коли Куценко почував себе неподільною владою на все місто, його розізлило таке відношення досі податливої „ясочки“. Рижі вогники блиснули в маленьких очах. Катерина випручалася. Йому здалося, що штовхнула його.

— Катю, я хотів тільки переказати від капітана...

— То моя справа, обійдуся без посередників.

Хляпнули вихідні двері.

Натяк на капітана образив Катерину. Той капітан через якусь хворобу „вибув у мирну зону“, відвідував місцеву клініку, дружив з головлікарем. Бажав одного — горілки й розради. Вона стала йому розрадою з першої зустрічі. Вірила, що забере з собою і її кудись за Волгу. П'яний признався Катерині, що війна скінчена, якщо так загинув його батальйон у малій сутичці з ворогом.

Коли до міста прибула на відпочинок військова частина з фронту, капітан раптово виїхав. Того вечора багато пив і не п'янів, але вона не пам'ятає, коли лишив її. Прокинулася у „лейтенантиків“ Маруся потягла її відразу до столу: „Спіши пожить, Катюшо, — всеодно війна...“ Стало гірко до сліз, лишилося пхмелитись.

Не роздягаючись, Катерина впала на ліжку. Чому натяк на капітана вразив і образив її? Було справді так гірко, хоч отрути випий.

Збори, з яких щойно повернулася, докраю поглибили гіркі почування. Злякалася безнадійного терпіння, яке несла війна. Як його оминути?

Наблизиться фронт, і мусить бути підпільницею... Задля чого? Розпука вчепилася, як страшний прийнятий плід, труїла її. Вона хоче пожити, завжди прагнула того часу, коли зможе пожити.

Бралася Катерина за життя міцно. Не хотіла бути безправною в цій системі попівною, зреклася батька-попа (хай і для форми) в момент заслання його. З чотирнадцяти років пішла з дому, щоб утекти від "чуждого" соціального походження. Коли її "вигнали" з медичного інституту, прийняла це з великим сумом. Чому має терпіти за те, що не від неї залежало: в зачатті не могла ж вибрати собі батьків!? Пішла назустріч викликові — чесна собою, навіть захоплена відчуттям особистої гідності. Якщо не перейти випробувань — тоді помститися! Помститися хоча б і тим, що кінчити з собою. Кінчити — не значить, датися подолати себе. Сильні характери також кінчали з собою, коли не було їм іншого вибору.

Така міра життя, перейдена в почуваннях, зродила й усвідомлення себе, вільне від обмежень: вона — це її воля, що життям її важить, ніхто його не зв'яже, не перетне йому шлях.

Легко стає — бути вільною для себе! Обрії поширюються, зникають кодекси, лишається єдина вартість — я. Оголоною від умовностей легше йти через дійсність, де все липне, обтяжує ходу. Стежки Катерини вийшли справді на оголену грань. Сумління не спиняло, не питало — яка ціна такого оголення, і хто кого подолує, вона обставини, чи навпаки?

Досі утікала від відповіді: хотіла почувати, що мститися на ідіотській системі. І ось відповідь наздогнала — цинізм обернувся проти неї: „лейтенантики“ так сердечно вітають її „молошницею“ (з гуляцької пісні).

Де ж, принаймні, фініш? Яке його означення? Хай би ж то буде освячення перейденого. Прикро погодитися, що ніякого освячення й не буде, бо було лише пристосування для досягнення маленьких особистих прагнень. Даремно вона й батьків зрікалася, без потреби добувала партійний квиток, що зв'язав її тепер таким фатальним зобов'язанням.

Заслонила в кутку на підлозі для затемнення газову лампу. Роздягаючись спати, задивилася в люстро, освітлене знизу. Отака ти гарна, Катерино...хіба вбитися з жалю. Пожаліла свої білі плечі, ціловані, бідні, без кохання. Кинулася в ліжко, заснути, вмерти...

Набіг дощик надворі, зашумів садок листом. Ніби хтось, хто її розуміє, нахилився до неї. Як вона бажала б, щоб такий хтось у неї був тепер.

Міцно понюхала з пляшечки, забутої в столику — колись засипляло її це, тепер не діє...

Білі стіни з вологости надворі гостро пахнуть крейдою. Кальцієва їдь розганяє цілющий шепіт з садка, як гріх, чіпляється душі. Так пахне в шпиталі, де вмирають уже. Забуте від першої зустрічі з капітаном, польове зілля на столику пахне теж, доймає. Що подолає її — гострий пахіт вапна, чи

пахіт чебрецю? Але чебрець також кладуть до мертвого — о, жах!

Краплі дощу вириваються з темряви і креслять золоті стрілки на верхній шибі. На світлі у вікні гілка яблунева вирізнялася смарагдовим листом, а сад з деревами, з усім простором за вікном зникав за темінню ночі. Не кінчається світ на видимому, на досяганому відчуттями. Є інші межі існуючого. Роздумування проганяло навійння, що оповило її гріховним відчуттям смерті. В'їдливий кальцій і трухлявий чебрець зникали. На столику лежали сині сокирки висохлі і кукіль, що зовсім не пахнуть. З яблуні скапували краплі, наче схлипування. Дощик перестав.

Почулися кроки знадвору, від господарів пішли відчинити. Убігла Маруся, не находила собі місця, сміялася голосно, переповнена якимсь задоволенням, кликала Катерину скорше одягатися.

— Лейтенантики наші уже поприходили... Ната прийшла!

— Як я втомилася, Марусе, як я втомилася..

— То здумай не піти!..

— А нахилися до мене, Марусе. Що ти... що ви п'єте, спирт? Той самий з Артемівки? Хто приніс, учора ж не лишалося. Геть, як я цього не люблю.

— Наточка з Серьогою принесли... — Маруся зірвала накривало з Катерини.

Катерина не боронилась. Дивно, що життя завело її у таке невибагливе товариство.

— Я ж просила не приходити, не тривожити,

мені тяжко з усім цим.— Та її розбирав інший настрій; хвилювало уявлення. Вона солодко потяглася в ліжку. "Ростеш, доню", — засміялася Маруся. Катерина криво посміхнулася, та й почала одягатись.

Марко Сьомак міцно затягався цигаркою. Цигарка тріщала, наче сіллю посипана, газетний папір спалахував полум'ям. Старий дмухав не виймаючи цигарки з уст, щоб погасити полум'я. Щось подібне творилося в нього на душі. Він гамував свої почування, як полум'я.

На горбі, де сухіше для ніг, стояв старий і оглядав військо. Воно розійшлося помежи людьми на базарі сірими плямами.

Групами й поодинокі в сірих шинелях з опущеними рукавами бродили воїни. Уже овіяні порохом димом, на фронтах побували. А що літо було дощове, кожної години міг напасти дощ, то воїни не розлучалися з шинелями і на базар ідучи. Сіре військо було не тільки одягом а й з лиця: воїни блукали очима, наче вину яку покутували чи прикрість в собі носили.

Від понеділка військо у місті постоем. На відпочинок у запілля прибуло. У неділю базарний день, хлопці й висипали на базар, бо школа, місце їхнього постоем, проти базарної площі.

Сьомак скрутив знову цигарку. Чогось тютюн сказився сьогодні в нього, тріщить! "Чому той фронтовик заглядає собі в рукав, як ворона в кістку?" — подумав старий. Закаблук потяг Сьо-

мака за полу — "Ходімо звідси, бо напасти наберемося на цьому базарі".

Придивися Сьомак — фронтовик гризе крадькома шматок сирого гарбуза з рукава. Навпроти нього зупинилась уже якась жінка. Поставила свою ношу на землю, причитувала, утираючи сльози: "Господи, — як ними воюють, це ж наші діти такі голодні..." Сьомака взяла злість на жінку — на тобі, причепилася з сльозами своїми. Закаблук утік від напасти. Фронтовика вже не було, зник з очей, щоб не зловили його на компромітації честі воїна. Сьомакові сини теж воюють, він хоче надивитися на військо теперішнє. Чого боятися? На базарі народ, як у лісі — один у другого за плечима та за спиною.

Звідкись заспівало — "три танкісти, три веселих други.."

З крамниці "Культторгу" виповзала людина, виповзала за нею й пісня. Спів видався різкий на довкілля: наче когось били і той верещав. Верещав співом бойової пісні, ужиткової серед патріотів?!

— Ось іще лізе тип, — вилаявся Сьомак на того, що верещав, — де він узявся такий?

Тип тримав у руках пляшку "трійної" одеколони, ухмилявся до неї на radoшах. З високого фальцету пісня впала до гугнявіння невиразного. Поблагословивши в повітрі пляшкою, тип блаженно залився, задравши голову, щоб випростати горло.

Лиця у типа не було, поблискували мутно

окуляри в залізній оправі, стриміла убога борідка, заткнута пляшкою. Хлибнувши, тип захотів подивитися перед себе, окуляри зникали під крислатим козирком кепі, а ля Літвінов, пухнастої, з картатого вовняного матеріалу — дипломатської кепі. Подарував йому хтось цю розкішну кепі, певно, через непотрібність. Плями вапна на кепі вказували соціальну приналежність типа — він робітник-будівельник, за фахом тинкар або альфрейщик.

Тип запримітив умундурованих залізничників. — Трое здорових ішло базаром, почав гукати:

— Го-го! — ці хлопці похмелитись шукають! Я дам! У мене є чим похмелитись! — підніс пляшку одеколони і заспівав знову про трьох танкістів.

Залізничники були на окупації "західніх областей", евакуювалися на Харків. Харків не приймав ешелону. Розпили цистерну спирту, на "сухих" харчах нудьгувалося, а треба було пожити, доки нагода. Призвичаїлися пити одеколону, виготовлювану на великій дозі спирту. До "трійної" одеколони співали й пісню про трьох танкістів веселих.

Ужитковий арсенал офіційної ідеології обернувся в іронію, не меншу, як той веселий напій. Дійсність стала гострою протилежністю до войовничих гасел і маршів. Натякаючи на розгром і втечу армій. Будьонного співали, наприклад: "По дорогах знайомих за любимим наркомом ми коней

бойових поведем..." Звучало це провокативно. Тому й від типа утікали на базарі, щоб не бути замішаними до провокації, коли він, хлибнувши, співав про трьох танкістів.

Патрулі місцевої комендатури затримали фронтовика, коли той міняв щось на хліб.

— Підемо з нами!

Фронтовик, смагливий на виду, відповів з кавказьким акцентом: "Ни піду..."

— Підеш!..

— Поговорили б ми з тобою на фронті, а тут — іди командуй базаром, тиловий... — відповів кавказець з підкресленою зневагою.

— Ні, ти підеш... Ми тобі покажемо фронт. Спекулюєш!

— Ми тобі контакт з населенням пришиємо...

Кавказець не розмахуючись ударив патруля в лице. Другий патруль потяг його до себе за руку, труснув ним. Загорнута в газету половинка хлібини випала під ноги. У груди кавказцеві наставився тригранний російський штик. Патруль, якого вдарили в лице, люто клацнувши закривкою, загнав у набійник набій.

— Стріляй типова наволоч... — захрипів фронтовик і поліз сліпицею на штик. Та наступив на свій пакунок з хлібом, зупинився спустошений, апатичний. Не знати, чи він погодився, щоб його стріляли, чи з втратою здобутого харчу погодився.

Трапився якийсь командир з фронтової частини й забрав з собою кавказця. Засвистів сюрчу-

ком міліціонер. На спустілому місці з'явився тип у дипломатській кепі, заспівав фальцетом про трьох танкістів.

— Які ж вони "друзи" та ще й веселі, коли трохи не побилися, гаде ти плазуючий! — вилаялася жінка по-чоловічому, в чоботях чоловічих, переступаючи калюжу з глечиками в руках.

Тип підібрав розтоптани шматки хліба. Заблиснули окуляри, наставилась борідка, худорляві руки тремтіли.

— Хліба дайте хлопцям — вони помиряться, проговорився Сьомак, пішов геть схвильований.

— Там уже когось убивають...

— Кого?..

— На базарі убивають, — говорив Іщук до Катерини Мороз.

На виході з базару зустрілися вони. "Я вам не раджу туди йти, вертайтеся зі мною, довідаймося у товариша Куценка, що воно робиться?"

Катерину потягло на базар, Іщук пішов довідатися про останні відомості з фронту — чи далеко німці, хоче знати.

V

Золота теплінь сонячного променя торкалась душі. Наче живчик кидався, побивався промінь, щоб розпука не перетиула надії потьмаренням снаги.

Була канонада, трясло світом усим і сонцем над ним, і розтрясало у морок сірий небо. А коли канонада обривалась, промінь пробивався крізь чад, устоювавсь ясним двосічним мечем.

Чи утримається промінь? Чи не розтрясуть його детонації чергового нападу?

А це ж той промінь — він, як надія, ясний — зогріває душу надією. Золота теплінь сонячного променя полонить душу.

— Признаєш свою провину перед батьківщиною?

Петро бачив проти себе круглі голови своїх суддів у густому мороку цигаркового диму і нічого не відповідав на їх домагання. Десь біла артилерія, десь близько. Надтріснута шибя бряжчала в вікні. На брязкіт оглядався старший політрук Сакульський.

Члени "трійки" переглянулись. Пожовклими від тютюну пальцями, тонкими та довгими, як у трупа, головуючий перегортав папери. Вичікуючий шерхіт аркушів, коли вони зачіпалися края-

ми, у цій тиші нагадував Петрові скреготання со-рок. Скреготали вони так, коли, подопланий вто-мою, вирвавшись від німців, засинав він у копиці сіна на рудці. Може то був крик ворона, що залі-тав над ним, крякаючи на здобич. Петро скривив-ся, кепкуючи в думці з такого передчуття. Він знав, що за спробу перейти до німців розстрілю-вали, тож зайві якісь передчуття тепер, коли його обвинувачують за таку спробу.

— Ти ігноруєш слідство?!

У надколеній шибі заломлювався промінь сонця, пробивався крізь цигарковий дим. Коли би-ла артилерія — здригала шибя, здригав промінь. Петро перейнявся цим зоровим явищем: чи ут-римається заломлений на склі мечем промінь, чи розтрясе його?..

— "Героя" з себе корчиш?! Не допоможе!

Артилерія втихала, втихала й шибя — про-мінь сонця устоювався ясним двосічним мечем у накуреним цигарковим диму.

Криве "правосуддя" Петра не лякало, воно ображало. Перед внутрішнім зором його ставала Варка у білій блюзочці з короткими рукавами, похрещена ґратами, Петра сповнював жаль — не знатиме вона, як він загинув і за що.

Відхилившись на спину, головуючий поліз за цигарками в кишеню у штанях. Випростав ногу вперед, в синьому галіфе і хромовім до обхвату чоботі. Щоб подивитися на Петра, він наставився якось лобом, тиснучи підборіддя до туго застеб-нутого коміра, повільно червонів. (Сакульський

зиркав на нагальний брязк шиби у вікні — біла артилерія.) Петро несхибно витримував погляд головуючого, а той, здавалося, витримував позу до кінця, доки тривала канонада.

По тому, з яким поривом голова "трійки" закурив і пустив дим, кинув цигарки на стіл, щоб колеги закурювали, Петро бачив, що скоро кінчиться. Незабаром його забрав конвой.

На подвір'я в'їжджав катерпілер, завертав до причепу з штабним майном. "Кинуся під плазуни", — подумав Петро. Рев потужного мотору, лякання і скрегіт плазунів витрясали душу з Петра, він стискав щелепи, щоб зуби не цокотіли, і, здавалос, затискав зубами затягнутий до краю вузол єдиного рішення — кинутися під плазуни...

"...алеж вони лише погодяться з фактом — винуватий, признають, туди йому й дороги!"

Коли в душі Петро переступив за поріг смерти, почування змінили йому й речі, що зламали були його на мент: ні слідство-розправа, ні ганьба й образа не мали жодного значення. У цих кривавих обставинах не може бути й мови про справедливість і честь, від кого чекати, на такі чесноти, коли все забриджене кров'ю, як у різниці. Не датися згубити себе, перейти до кінця обставини. Дороге життя — щоб так легко ним важити!

Підступ і пімста лишилися за дверима, там, де члени "трійки", аж тепер, коли його вивели, зрушилися перемінити насиджені місця. "Нам належить розв'язати складне завдання — вирішити, чи мав

намір Петро Родак перейти до німців?“ — запитав головуючий, комісар Склов.

— Тут треба розібратися..

— Розбиратися немає чого...

— Ви приєднуєтесь до моєї позиції, — згідливо прийняв комісар репліку Сакульського.

Викликаний на слідство лейтенант Деркач розповів — як борець Родак опинився на відтинку, уже перейденім німцями, зайняв оборону і затримав ворога, що кинувся був в обхід. Тільки цей щасливий випадок (щастя трапляється!) урятував батальйон від оточення...

— Ми в щастя не віримо... — це дрібний факт, а не щастя, — перебив лейтенанта Сакульський. — Родак покинув зброю, цим порушив бойовий статут... тут захована ознака підозрілого наміру...

— Наміру втекти до ворога?..

— А чим доведете, що ні.

Лейтенант Деркач ігнорував політрука, рішуче домагався звільнити свого бійця від обвинувачення.

— Звільнити, — небезпечно, — настоював Сакульський, запобігаючи, щоб комісар не відступив від зайнятої позиції.

— Я домагаюся...

— Не забувайте, товаришу комбат, що ви тут лише свідок, вам не належить домагатися.

— Аж так формально... — передихнув Деркач. — Тоді прошу занести до протоколу мою думку і дозвольте бути вільним.

Зізнання лейтенанта Деркача дали такий на-прямок справі, що комісарові було ясно — вища інстанція не затвердить рішення слідства, щоб розстріляти Петра Родака. Комісарові й вистачало цього, він тримав лише до кінця форму, чого не міг розгадати Сакульський.

Комісар Склов опустил піднесені плечі, забігаючи виразом лица наперед, подав Деркачеві дрібно списаний аркушик — запропонував прочитати. Доки Деркач читав, комісар виголосив свою заключну промову — обвинувачений Петро Родак мав намір перейти до ворога, лише обставини перешкодили йому здійснити цей намір. І цей лист... — він показав поглядом на аркушик, над яким схилювся лейтенант — про що він свідчить і звідки він? З місця ув'язнення порушників права в час війни, а свідчить про ті ж самі наміри. Йому, Родакові, пише його "любезна" Варочка — тримайся, не втрачай надії... Це дуже двозначні натяки, більше підозрілі, аніж гідні віри... Товариш комбат говорить, що треба воювати, а не карати. Кара таж війна!..

— Судити — ваша справа, я утримуюсь від своїх зауважень, докинув лейтенант Деркач. Промова кінчилась.

Лист був від Варки Закаблукової до Петра, написаний недомовками, як і пишуть з ув'язнення. Деркач знає Закаблуків. Виглядає, що й Петро Родак з одного міста з ним. Недобрий знак. Можуть порахувати, що тут "коло земляків" і один

другого боронить. Може за ними давно триває нагляд, і його, Деркача, просто спровокували на такий виступ. Невже недовір'я, нагляди, піступи — лишилися єдиною мірою відносин тепер, коли потрібно всенародньої солідарності і жертвенності?..

Третій член трійки, він більше всіх мовчав, попросив слова і заявив, що приєднується до позиції комісара.

— Нарادا й рішення!.. — наглив комісар, — коли свідок, комбат, залишив їх, — ми перетягли час.

— Закурюйте, товаришу старший політрук...

— О, у вас останні... — запнувся Сакульський, диткнувши наставленими пальцями спорожнілу пачку цигарок.

— Закурюйте останні! — чорт з ним...

Комісар і політрук лишилися вдвох. Ще не звільнилися від настрою після переведеного слідства. Цей настрій — ніби хтось третій між ними — заважав перейти на щирість.

— Я вас розумію, товаришу старший політрук, треба залізом випікати тенденції довірливості й ліберальності — від кого б і де б вони не виникали. Але слідство не дало достатніх матеріалів в справі Родака.

— Родак для мене загадка. Звідти, від німців, ніхто не вертається по добрій волі. Не хочать воювати, наволоч...

— У тому й справа, що ми стоїмо перед маса-

ми, які повинні воювати. З Родаком ми розправилися б гладко...

Зовсім близько стався вибух. Надтріснута шибка відвалилася, з голосним дзвоном упала на підлогу. Сакульський приглянувся, затуляючи обхватом рук лице й вуха, ніби скло мало посипатися на його голову.

— Так, — співчутливо проказав комісар, — ми перебуваємо в зоні фронту.

Комісар намагався удавати, що він зовсім спокійний. Застебнувся на всі гудзики, перейшовся з кутка в куток.

— Говорите, потрібна залізна дисципліна. Чим тільки утримаєте залізну дисципліну? (Сакульський звів на комісара погляд, сидів досі нерухомо.) Немає лозунгів для цієї війни. "За рідину" — звучить порожньо, не діє. Для наших армій не існує "родіни", власне у кожного народу є своя, інша "родіна" — ось яка ситуація створилася. (Сакульський мовчав.) Лишається силою тримати народи в армії під командою. Я знаю — сила легко повертається в насилля. Та коли на те пішло, то чорт з ним, хай буде й насилля, що нам втрачати при такій ситуації. — Комісар зім'яв порожню пачку від цигарок, кинув геть.

Сакульський мовчав і тепер. Не сподівався він почути таке від комісара. До щирости між ними не прийшло. Політрук тамував у собі обурення, що раптом прокинулося. Він вагався — як розуміти комісара? Це не схоже на провокацію, тут скорше захована зрада, ворожий підступ. Звідки

можна знати, що собою являє цей кавказець-комісар.

Вийшли на ганок. На станції горіли покинуті ешелюни. Дим застилав овид. Артилерія, чути, біла сильніше. Не методично, а бігло, як швидко встигала. Тут вони обидва відчули одне — їм не терпеливиться, швидше б приїжджав за ними транспорт. Сакульський губив думки, рішуче шкодував — Родака належало б розстріляти перед солдатами для повчального прикладу.

Комісар відчував, що мовчанка політрукова щось означає, але — "чорт з ним", — подумав. "Закурить не маєте?" — звернувся до Сакульського, підкреслено, бадьоро. "Не маю..." — відповів той. І це вийшло в нього занадто таки розчаровано.

— Я чую, що наша артилерія розладжена, на першій лінії міг статися прорив...

Сакульський рішає в думці бути непохитним на своєму посту, ніколи не поступатися. Це рішення облегло почування і він відповів:

— Природно, що прорив міг статися, але чому транспорту не присилають за нами...

На в'їзді до подвір'я появилася "фордик". "А цей українець, симпатичний — комбат — береться воювати..." — жартома сказав комісар, переконавшись, що транспорт прибув. Голос його справді був не позбавлений гумору.

Відділ автоматчиків, підсилений ручним кулеметом, одержав наказ зайняти пункт "Н" і забез-

печити обозові ранених перехід через річку.

— Пам'ятайте! — сказав лейтенант Деркач, — на вашій совісті — і на головах також — лежить життя сотень людей. Вони не можуть себе боронити від ворога, вони здоров'я своє віддали в боях за волю свого народу... Пам'ятайте, що солдат солдатів побратим, життя не щадить за товариша! Я вірю, що ви солдати...

Солдатів перед лейтенантом було всього три: Петро Родак — штрафник, Василь Остріжний — доброволець, а третій нам не відомий (так і загине десь невідомо). Вони втрьох і були відділом автоматчиків.

— Ну, вистачить для вас надхнення, — кінчив лейтенант. Він зустрівся поглядом з Родаком і трохи затримався.

— Командиром відділу призначаю танкіста Родака, заступником — кулеметчика Остріжного.

Петро відчув щось сказане йому тим поглядом, чому й слів не найдеш у такий мент. Запам'ятав, як чуття людини торкнулось його душі.

Місцевість, де довелося діяти, була сприятлива. Від лісу, розташованого на горбах, до річки вела низина з поодинокими кущами вербняку. Гребля через низину повільним вигином творила добре прикриття для підступу до мосту. На тім боці, за річкою, головний шлях ішов прямо, а праворуч звертала широка дорога до села. Село вже обійшли німці. Оминаючи їх вільним краєм і через цей міст, тільки й можна було б вивести ранених з оточення.

Сходило сонце. На підступі до мосту виявились замасковані окопи. Петро пішов сам розвідати. По умовленому знаку озвався Остріжного кулемет. Німці мов зубами вчепилися за те місце, звідки стріляло. Запрацювали їхні машини на повний гін. Постріли їм уже не відповідали.

Це був висунутий зубець. Німці звикли до того, що в цій країні армія боїться їх. Спокушались на легку тактику. Отакий зубець, шпіц по-їхньому, висунутий далеко наперед, викликав паніку, деморалізував противника, приносив славні успіхи.

По обох боках греблі при вході на міст засіло не більше, як два ручних кулемети. "Збити зубець" — міркував Петро. Може трапиться, що вчасно надійде обоз і вдасться перехопитись через міст, доки німці зберуться з більшими силами.

Німці не могли чути, як трава росте, не чули й Петра, як він, тихше трави, добрався до їхніх окопів. Лежачи, вимахом через себе, кинув одну за другою гранати. Дзвеніла земля, дзвеніла голова. Василь Остріжний вдарив короткими чергами з свого "Дегтярьова", Микола з автомата сам стріляв за цілу чоту — атака! На місці окопів віялась купа диму, машини німців мовчали.

Виявилося, що окоп був один, другий фальшивий, а німців було лише два з одним кулеметом. Петра глушила тиша, що витворилася після вибуху гранат на близькій віддалі. Він ще метнувся побачити міст, заглянути, що на тім боці. Тікаючи швидше в укриття під греблю спіткнувся на шолом. Здалося, що конаючий німець, залитий

кров'ю там, де лице, хотів схопити його за ногу.

За річкою, праворуч від головного шляху, між залишками садків від колишнього хутора було колгоспне господарство. Звідти озвалися тяжкі кулемети. Обстріл був такий зосереджений, що земля горіла. Кулі прошивали кожний крок поверхні від мосту в напрямі до лісу. Та Петрові всеодно немає вороття. Над ним присуд виправдатися на передовій лінії. І він має виправдатись... Зрештою, немає різниці між тим присудом і отаким німецьким обстрілом.

Петрів сусід, під боком, Микола, починає тремтіти. Група німців пробирається на міст, ідуть хоробро, не дуже ховаються. Мостять перекладину — з того боку настил на мосту був розібраний. Остріжний Василь горне до себе кулемета, з Петром він знайомий ще з Куценкового винищувального батальйону, радить не лякатися: якщо утікати, німці перестріляють їх, а підпустити їх ближче, може статися навпаки... Німці біжать перекладиною — один, два, три, чотири... Петрів сусід прохрипів — "стріляй!" Треба було притиснути його коліном, щоб бува не схопився.

Граната у Петра завжди б'є з найбільшим ефектом, так і цього разу. В мент за вибухом хлопці дали сальву з своїх автоматів і кулемета. Цього разу нарахували німців більше п'яти. Решта відступила на колгоспне подвір'я.

По мосту почав бити з укриття німецький танк. Це власне й був корінь висунутого зуба, що його хлопці заповзялися були вибити. Блідий і

безмовний, Петро подивився на Василя. Василь розумів погляд товариша, саркастично сплюнув, мовляв, — от улізли в діло.

Коли тепер надійде обоз — пропало. Даремно лейтенант Деркач, вислав їх з такою надією. Міст почав горіти. "Не вернуся до своєї частини, — рішає Петро. — На цей раз хай комбат помилиться, покладаючись на нього". Не треба було зачинати бою з німцями, послати донесення — хай би командир сам вирішував, що робити.

Осмалені підвалини мосту повільно куріли. Важкий дим збавляв угорі лет, спадав донизу, розстилався по воді, тягся далі по луках до лісу і вже не був такий чорний і густий, а сірий, мов туман.

Єдине рішення — вибирає Петро — іти на зв'язок з обозом. Василь одержав наказ не виявляти себе, при першій необхідності відійти в ліс.

Пробираючись дорогою назустріч обозові, Петро міркував ще так: при обозі можуть трапитися якісь сили, можна буде пробиратися з боєм через міст. Зів'яли й ці мрії-надії, коли примітив гармати жерлами до мосту... Що ж, іти вперед! Він уже не знає: чи утікає від обов'язку, чи ще зв'язаний ним.

Гармати, виявилось, "свої". Можна припускати, що на батарею в дорозі напав німецький "шпіц" і погромив її, неприготовлену до бою. Дві гармати стояли носами в землю, третя перехнябилася на потрощене колесо. З цієї можна стріляти. З такої віддалі і при такій видимості можна б

прямим вцілянням розстріляти німецький танк, що панував над мостом.

Петро ліг на спину, уперся в лафет ногами, щоб зрушити гармату, повернути на ціль. Кольнуло в боку, обдало потом, але Петро гарячився. Танк найшов собі укриття просто в клуні. Від першого попадання клуня загорілася. Ще два постріли в клуню, і Петро був певний, що танк мертвий уже.

За хутором бовваніли темні фігурки похилені до заходу, то втікали німці. Хлопці не рахували, скільки їх утікало.

— Ти чомусь, Петре, позеленів, тебе не ранило? (Петро на ці слова почув, як кольнуло в боку.) Наплюй на той суд і на суддів. Ми ось людей спасли, зараз надійде обоз з раненими... Задля людей я й воюю, брате...

А що Петро лише криво посміхнувся на таку тираду, то Остріжний Василь урвав, змовк. Забивали хлопці вогонь на запаленім мосту гіллям листатим у воду вмочавши його. І виглядали й самі — наче з вогню вийшли — осмалені, в сажі. Міст чадів сизим чадом тліючого, не сповна погашеного дерева. Млостило від чаду, наполягала втома, голод.

Мовчазний Микола підняв німецький шолом, видер з середини припасування — піду, каже, води принесу цією трофеєю. Пили хлопці воду й міркували, як би то добре було, щоб і обоз тепер надійшов.

На війні Остріжний Василь став старим молодиком, на хлопчину в такому стані говорять розумовський. Він перегонив свої літа дозріванням характеру — війна прискорила його внутрішні й душевні процеси.

Не існувало більше молодечої принадности життя, таємниці ще не звідані стали розгадані і завчасу розвіяні. Часом на дозвіллі — в боях і переходах хвилинка трапляється, коли можна передихнути й оглянутись на себе — Василь діставав уламок люстра і вдивлявся, шукав сивини на скронях. Почував себе рівним у колі старших, жонатих і досвідчених на чоловічу мудрість людей. (А що дівчини досі не цілував, то це правда, і соромивсь згадки про це.)

Можливо його молода істота не витримувала такої наснаги життя, він був вразливий, гостро відчував і збуджено реагував. Василь пізнав якомсь у Петра фото Варчине і так щиро йому бажав зустрітись ще з нею... А той день, коли Петро одержить від Варки листа, обіцяв відзначити салютом з свого кулемета!

Зазнав Василь і знесилля, умертвляючого виснаження.

— Якби мені, Петре, заснути хоч один милий сон, я наново б на світ народився, став би інакший...

Та треба йти і йти. Шелестить пісок на шляху, важко човгають кроки і невимовно хочеться заснути...

Це вже не звичайна собі потреба перепочити. Це хвороба. І може тому, що війна з такими переходами у відступах, настала вперше на цілому континенті з такою масою армій — це лихо не зафіксоване, як хвороба.

У людини в такому стані зникають відчуття, як у хворого голодом, людину палить гарячка, і вона зривається утікати сама від себе.

— Ти знавш, Петре, мені здається, якщо я буду вбитий, то не зможу вмерти, бо смерть мене не візьме, доки я не засну...

Петро слухав і міркував, чи свідомо це говорить Василь, чи на нього напало уже манячіння.

Здалеку десь гудуть літаки. По гудінню чути, що чужі. Подали команду змовкнути й не курити, хоча й без того усі мертвецьки мовчали, а курити давно забули всі. У змором пригнобленій тиші побрязкувала зброя та фосфоричними блисками місяць вогники кидав по залізі і глухо обзивалось зітхання.

Дорога вела лугом, за ним починалось село і була залізнична станція. Тут можна сподіватися нападу ворожої авіації. Батальйонові прискорили марш. Слабий вітерець не проносив випарів поту й бруду, до втоми стало ще й задушливо.

У полі, поминувши колію, стишили ходу. Літаків не чути було, звідти, куди вони гуділи, почувалися глухі потрясаючі розкоти вибухів. Люди уговтувалися, вкрай піддавалися зморові. Василь поник, пригнувся, ніби дрімав, ідучи. Ішов поруч

Петра, раптом звернув з дороги, немов за чимсь погнався, підгинаючи ноги в колінах, щоб затримати рівновагу безвладного тіла. Присівши, сховав лице в обійми рук на колінах. Петро став будити його обережно, немов хворого.

По колоні запитали, що сталося, а у відповідь передали, що один тут відстав. Появився політрук Сакульський, перед ним розступилися. Він ударив сонного Василя кілька разів тонким прутиком по лиці, вичікуючи за кожним разом реакції на удар.

Петрові нагадало це пускання крові. Колись, ще дома бувало, пускали кров хворій скотині: надрізували кінчик вуха й били прутиком, щоб стікала кров. Пускання тривало, доки кров струменіла тоненькою ниточкою. Петро рішуче тряс Василя, щоб розбудити його і визволити з стану, який нагадував пускання крові.

Нарешті Василь проснувся. Запитав щось невиразно, спохватився, почувши біль на лиці. Політрук відкинув прутика і наказав забрати відста-лого.

Ніч добігала свою пору до призначеного кінця. На небі Великий Віз пішов війям донизу, а в тому напрямі, куди вів шлях, займалась зірниця. Люди й не спавши, ніби просипалися, тихого передсвітання прохолодного в колоні з'являвся ритм ходи.

— Чому німці ідуть на нас в атаку не пригинаючись? Думаєш, цим здивують нас чи залякають? — заговорив знічев'я Василь до Петра. —

У них особлива теорія: вони раса панів, а ми усі, що не німці, скот. Кодекс гонору не велить панові гнутися.

— Не всі, Василю, пильнують кодексу, ще й як плазують, коли треба плазувати...

— Я знаю, не сміють плазувати "вибрані", позначені печаткою. За печатку на тілі — що він "расовий породою" — такий лицар і зобов'язаний ходити на війні, як гусак — з витягнутою шиєю, доки його вб'ють. Мудрий птах стає спритним при небезпеці, а гусак підносить вище голову й гергоче гонористо.

Петро розсміявся. — "Ти добре трапив, Василю, гуси у німців пов'язані з якоюсь традицією обрядовою..."

— У них машини та літаки — вони й загаляють нас у землю, а лицарство їх гусяче, я вже переконався. Думаєш, Петре, німці перемагають нас?! Вони тим часом беруть силою машин. А що станеться, коли розгублять вони свої машини?..

Народжувався тихий погожий ранок. У той бік, де були німці, сірою заслоною тримався туман. За тією заслоною лишалось потойбіччя якесь, що гнало з-перед себе оцих людей. І там, де вони проходили, здавалося западався край неба, змикався заслоною з землею і туди ніколи вже не загляне сонце.

— Після того, як мене оце побили в знемозі — я починаю справді розуміти, Петре, за що я воюю. Ти бачиш: де ми переходимо, перед нами

хтось лишає спалені поля, плюндровані міста... Це теж хтось воює... — Прислухаючись внутрішнім чуттям до болю на обличчі, Василь говорив — ...за матір рідну, за її тривожні сльози — як виряджала мене на війну, плакала — щоб не покрила наруга сльози матеріні, я воюю...

Василь дивився при цих словах перед себе, в просторінь, щоб і Петрова присутність не бентежила їх широї чистоти. "Якщо не спинити німця — сплять усю Україну! — за це я воюю!"

Мов відлуння — пішли сонячні кола по луках. Луки прозоро рожевіли, де зливались з туманом. А ближче були сріблясто-сині — як найпрозоріша ранкова прохолода буває! Де на світанні пройшов батальйон, лишився смугою темною брід через отаву нескошену. Батальйон окопувався на гребені між селом, що за спиною, і луками.

Поближуючи великими білими очима на зчорнілому лиці, Василь витрушував у полу тютюн, переділив шматок газети — "Закурюй, брате, щоб дома не журились!" — Петро криво посміхнувся. Розмову обірвала поява командира. Лейтенант Деркач у супроводі зв'язківця обходив зайнятий рубіж оборони, за ними ледве встигав політрук Сакульський.

У повітрі розітнувся різкий удар, кинуло вибухом землі. На тлі туману це виглядало — ніби смоки кип'ячої бризнуло ківш на стіну білу.

Бій гримів на всі батареї. Літаки методично залітали бомбардувати артилерію у садках під

селом. Це провіщало появу танків на полі бою. "Держися!" — гукав Василь до свого помічника, "другого номера" і гнав його за набоями.

У сусідній окоп трапила міна, людей розметало з вибухом землі. Зойк ухопив Василя з-за спини, підступав до плечей, брався вище до горла пересохлого і підганяв напруження до такого ступеня, що терпла голова.

Коли туман зникав на сонці, обрій поступався далі за луки. Крізь дим, збитий курявою, наче у палючому степу, де аж сонце пожовкло, видно було, як рухалися німці. Хтось, як на погибіль, завив — іду-уть!

Із диму проступали круглошоломі постаті, наставлені піднесеними плечима вперед. Перша лава залягла, за нею вставала друга. Василь закачав рукава сорочки, готувався до сутички. Застебнув комір, щоб не впала шинеля, накинута наопаш. Він краще почуває себе в бою, коли шинеля прикриває плечі. Налягав на кулемета і витискав струмені вогню, завмирав у нестямі, слідкуючи свого поля обстрілу.

Коли здавалося, що увесь натиск зосередився на лівому крилі, і Василь та й усі сподівалися, що їх помине головний удар, раптом на середній відтинок оборони німці погнали танки. За танками піднімалися лави піхоти. Ще від танків не чути пострілів, ще з наставлених жерел блискають лише язики полум'я, а паніка уже понеслася понад окопами. Артилерія давно вже розладжена, не

може противитись просуванню танків. Низько проносились літаки, покриваючи окопи з бортової зброї.

Помічник Василів не вернувся з набоями. Кулемет замовк саме тоді, коли найбільше треба було стріляти. Василь люто повернув кулеметом по лінії обстрілу...

Потім звівся, випроставсь на повний зріст і пішов навпроти німців. Надірваним голосом заревів: "...та я їх руками передушу..."

Більше ні слова не прокричав. З обох сторін відразу помітили, що йде людина — висока, з наставленими оголеними руками. Петрові виразно уявилася маска Василевого лица: обтягнута на скронях, воскова, з юним чорнявим заростом. Завівалась накинута наопаш шинеля.

Перші спам'яталися німці, поцілили Василя кількома кулями. Поли зачорніли, облиті кров'ю. Кров заливала шинелю більше, і Василева постань виростала у кривавий привид.

Не встиг Петро схопити свідомістю проблеск власної думки — "певно Василь уже вбитий іде", — а звідси, від своїх, повалили Василя кулеметною чергою в спину.

Напевно при цьому політрук Сакульський вилаявся, мовляв — "наволоч у полон здаватись посмів". Але почути щось подібне неможливо було. Німецькі танки прорвалися на лінію окопів. Загортали окопи разом з людьми. Надійшла команда перейти в багнетний бій проти ворожої піхоти!

За втомою запаленою, за димами гарячими та й за хмарами дощовими — лейтенант Деркач не бачив сонця. Забулося воно йому в світі.

Настав і день, а йому не розвиднялося. Наче день і ніч перемістилися навпіль, стало щось суцільне між ними. Довкілля і небо виглядало — ніби крізь металеву платівку бачене, потьмарене, в металевих тонах. І в звуках навколо чувся один суцільний потік металевої вібрації, у якій розчиняється відчування самого себе.

За Дніпро б'є по німцях велика артилерія, Черкаси горять. Сосни над головою ловлять відлуння канонади і, наставлені шпильками в металеве небо, мов антени віддають мір'яди звуків, змішані тонами й висотою в суцільний металевий шум.

На дніпровім затоні, в напрямку з Черкас на Золотоношу, лейтенант Деркач відпочивав. Так і лежав, де прийшлося впасти, кинувши усе своє спорядження, винесене з бою — і зброю і руки й ноги.

Прискають в очах пухирці, схоплюються язичками, перехоплюються у суцільне палахтіння. Дихання не може прорватися, він схлипує, як завжди схлипують сонні, щоб крикнути, і прокидається. Душити його перестав. А здалеку напливає дзвін всеобіймаючий, з глибини десь. Лейтенантові Деркачеві починає здаватись, що він увесь тоне в тому лункому глибинному дзвоні, який може й

не звучить для вуха; це тільки хвилі вібрації за-
ливають запалену істоту його, що гуде вже також,
вібує. Отак і розійдеться хвилями якогось мі-
стичного звуку його змучене, виснажене ество...
Він боїться, що з ним щось станеться, зривається
на ноги. Хочє заплакати.

Лейтенант Деркач стріпує головою, щоб роз-
сіяти розряджену в вухах порожняву. Пригадує
собі, — це в нього від контузії. Не хоче вірити,
що його скалічило. Намагається злагіднити по-
чування, стримує себе, щоб заспокоїтись, бо так
можна до гістерії дійти.

"До нормального спочинку треба приходити
поступово, як і до їжі по голоді", — зауважує со-
бі Деркач. Відколи війна триває, він вперше відпо-
чива, його не гонить повинність, і він піддався від-
пруженню. У такому стані, здається — лише щось
трісне, в нього, як у машинці пружинка, що рап-
том розкручується, і настане катастрофа, якої він
не витримає.

Досі він витримував, тримався. Тримався не
"до останнього". Про "останнє" не мислив — то
справді катастрофа — тримався, щоб витримати
взагалі, бо треба витримати. Нікого й нічого не
щадив. Може й каються за що мусить. Але він не
щадив і себе: треба було, щоб витримав не тіль-
ки він сам собою, але й обставини витримували —
життя, що творилось навколо нього і осередком
якого він був.

Треба забутись, щоб полегшало. Деркач зга-
дав про заховану в пляшкеті книжку. Перегортав

небавом, як хворий переглядає небавом усе, і читав уривки, без вибору, які траплялися на око.

„Я пішов від мами в білій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися, кривдили і ранили.”

— Приємно чути себе чистим від криводушія, — проговорив собі вслух Деркач, — чистим від підлоти!.. — І заплющившись думав далі — Стефаник у анс, як пісня наша: перчистий і нескінченний, його не перечитаєш, чуттями не зміриш, як пісні нашої не переспівавш...

„І став їх серцем і їх думкою.

„А як рано криваве сонце покривало то побоєвище, то він не відвернувся від того образу, бо мав силу.

„Чорна земля змінилася у потужні тоті тварі і була обведена океаном крові і океаном псту з другого боку”.

„...залізо у їх руках плакало, небо сипало на їх голови полумінь. Але вони підіймали з землі сонце, що по землі ланами пшениці впало. Жнива.”

Стефаників опис жнив привернув увагу, нагадав Деркачеві війну з тяжкою облогою і фронтами. (Облогою на покоління цілі, облогою всенародною.)

„І знов горбилися і простувались і поза себе кидали вогненні снопи сонця.

„І знов падали в сон камінний.

„А рано поза собою не бачили того зробленого сонця. Пропадало.

„І ревли і дальше у вогонь лізли.”

— Хліб! — хтось промовив лейтенантові Деркачеві, — загарбаний, завойований у них... що його

го дбають! Отут і захований сенс війни.

Лейтенант Деркач стрепенувся, наче найшов розгадку своєї муки й виснаження. Ця війна збройна, завойовницька — також і соціальна своїм сенсом, як і та (у Стефаніка) війна — на жнивях: побоевище... сонце капало кров'ю... підіймали з землі золото-пшеницю, а рано не бачили того зробленого сонця, пропадало... і ревли і далі лізли в огонь...

Відщепіть сенс від форми, в якій він проявляється, і матимете зерно істини. За хліб душать людей, палять у вогні, влаштовують криваві бієнні, окурені тиміямом, розмальовані ідейками-гримасами про "правду" й "волю"... А все так просто виглядає за цією бутафорією — відібрати у людини хліб! І якщо сенс війни сходиться вістрям на ось такої її функції, то на землі мого народу з обох сторін зударилась у цій війні завойовники хліба!

З темрявою обстріл Черкасів посилювався. Гуготіла-гула земля і небо розколювалося червоною смугою за кожним набоем. Черкаси горіли уже в кількох місцях, а обстріл тривав: місто палили, бо німці зайняли його. Коли лейтенант Деркач оглядався — увесь захід палав пожарищами. Навпроти, куди йому йти, на схід, камінна темрява стояла. Від пожарів з заходу мур непроглядної ночі на сході важчав чимдуж. І Деркач ішов — загнаний між двома силами знищення, що взаємно себе витворюють, як у облогу важку загнаний.

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А

I

Страшно на Дніпрі, коли смеркнеться. У лугах ревом дереться скотина, нагнана за воду — наче мста, випущена на світ, сповіщає свій прихід трубним голосом. Звір хижий втікає від реву того здичавилого, як від повного місяця собаки втікають, щоб не взяв їх сказ...

За силветами башт від лісів — небом посіялась сива імла з холоду, який і поля й луки скроплює літньої ночі росю краплистою. Краплі пливуть імлою небесною, виповнюють, щоб з найнезбагненніших висот світити зеленуватими зорями.

Ані одна зоря не тримається над Дніпром. Досягнувши zenіту, зривається спалена, кінчає своє у водах дніпрових, поглинута хугою від крові людської й вогню. Над Гангом, Нілом лягають вогні, розвіхані на Дніпрі... Кров'ю й вогнем зійшовся світ цьогосвітній на водах Дніпра!

Десь тонуть чорно плямами Парижі, Лондони, обложені, злидений Рим і Берлін у сказі в спазмах, погашені Версалі, Кремль.

Страшно на Дніпрі, коли день настане. Пливуть лотами людські тіла, круглими головами наперед, безголові й спалені, нашатковані масою. На заторах вода не проносить трупів, кров зривається в ринь, закипає як у ринвах на різниці...

На залізничнім мосту через Дніпро біля Канева стиснуті маси людей провалювалися звалища-

ми й, хватаючись пазурами за себе, за повітря, валилися в воду.

Між Черкасами й Києвом загибіллю зійшлася доля приречених на канівську переправу... З решти просторів західнього фронту, взятого тісно в обхват до Дніпра — наче на пожарище збитий лист гонить протягом — гнало силою згубної паніки рештки погромлених армій.

Запобігаючи перед появою німців, почала бити задалегідь з лівого берега артилерія по підступах до мосту. Назустріч загороджувальному вогню батарей по тій же площі з фляннів били німці шквалом. Розвіханий з трьох сторін вогонь втягав у себе залишки формацій, званих ще військом — людей глушили ланцюгові вибухи, пожирив вогонь, засипали стовпи землі опадаючі. Ще живих під нагнітом сліпої інерції викидало до єдиної діри в цій вагранці — до мосту; з очима, витиснутими видимістю загибелі, рвались, щоб вихопитись за спасенну ріку.

Згоріло й сонце над мостом. З неба млоїть жовтим потом на вибухи, і схоплюється з того млосливий чад, крізь який уже й розбризки вогню не пробивають. Лише з високости жевріє сонце, як і цигара розкурена в зубах того — з очима без зіниць, з пальцями в лискучих нігтях, на череві блаженно складеними — хто з хистом звів до удару сили, які шаткують оцих людей подоланих, струшують у воду нашатковане. Виграш у співмірі до нашаткованого випадка, тому й не щадить він чужої крові на чужій землі — захлинається, аж

зуби його лискають-ляскають над дугою мосту! У кільканадцять рядів ляскають! Аж цигара, затиснута в зубах, здригається, як від реготу; губить-ся сонце на овиді — немов розтрясло його ударами детонацій на побоевищі.

Залітають літаки та й залітають. З бортової зброї розстрілюють канівську переправу, закидають в'язками гранат.

Валяться та й падають люди, як спалений рій опада, падають люди у води дніпрові.

Так ось як, цього світній світе, зійшовся ти межею — на тілі і землі мого народу, кров'ю й вогнем!?

— Ні, Петре, — говорить професор Марченко, — не Берлін і Москва лише вчинили такий Верден на нашім Дніпрі! Кінці цього вузла вбивства зарані були зав'язані ще у Версалі...

Перед входом на дугастий міст залізничний через Дніпро полковник — без голови на в'язах — дориваючи горлянку криком, якого й сам не чув, намагався порядкувати у цьому, сконденсованому до однієї точки, Вердені.

Ярами по лісах вирвався загін добровільців до канівського мосту з рештою своїх кіннотчиків. Міст заткнутий перед ними. Заткнутий живими й забитими. "У плав не піду, — міркує згаряча (вгос) командир, — не винесуть до берега коні".

— Атакувати! — скомандував він, захлинаючись чадом спаленого металу.

Він завив, зриваючись перший — "...не щади-ти цих зрадників!"

— Атакувать і прорубати шаблями перехід мостом! За вільну Україну ма-арш! (Загін воював під цим гаслом.) Клинок, наче гадючий виблиск, звився над головою здурілого полковника, що порядкував на переправі, щоб рятувати своїх солдатів. Червоною плахтою кров заслонила світ командирів волонтерів, і божевільний полковник провалився під копита коней.

Згубивши владу тями над собою, згубив себе солдат — його уб'ють! Люто, пристрасно уб'ють. Уб'є той, чия команда ще діятиме силою наказу, бо сила мірє право!

Чи не з таким правом приходять убивати народ на його відвічній землі рідній?! Та й убивають впевнено — ані убивства, ані душогубства не почуваючи, як убивають сувіри нечистого, фанатики відступника, інквізитори відреченого... як солдата, що згубив себе, як загублених, що "поза правом" — убивають!

Чи не будь же проклятий цьогосвітній світе, ти з твоїм знаменом часу, що й на устах повії, уже зношеної, лежить познакою її духової подобі, бо це — щоб ти ще не запався, кривавиться народ мій. Ніхто імен їх не згадає ані числа, бо не стачить і зір, ночами видимих, щоб порівняти — скільки полягло їх, приречених, загублених... І я, що вже не змовчу й не забуду, — за що несе жертву таку мій народ — бажав би розвіхатись на всі міхи вогням, хай вийде лявою з берегів Дніпро, і станеться уже друге пришествя! Хай встануть неволею і смертю погублені — у сонмі осяйнім Все-

видця — і проведуть очима праведними й останнього кратеру погасання на згальбленій землі...

Безсиле слово висловити крик, що запікся на душі у професора Марченка. Професор передихнув. Дід Ганчар перемінив забуту люльку з одного кута уст у другий.

Через ліси й гори на всю Україну степами горить Дніпро, кров'ю спливає, і на весь світ сягають огні його — від Києва, обложеного смертю, аж з-поза Чернігова до Черкас і Кременчука й Запоріжжя, в пожежах — у Чорне море спливає кров людська з України, розливається на всесвітні моря-океани.

На бистринах дніпрових схлипує кров'ю вода, стугонять напливаючі людські тіла нахлудлі, розпластані ницьма.

Не спливли з Дніпра трупи, а на Чернечій Горі появилася генерал..

— Ні, діду, не генерал, а гавляйтер.

— То нічого, все одно він у них генерал.

Генерал був увесь — смерть мусяжова на заломленім кашкеті: череп людський і схрещені кості та червоні сукняні вуха два аж на плечі покладені. Око в нього заткнуто скляним моноклом, — рукавички, стругані нігті.

З гори над Дніпром відкривались йому невидані, незміримі простори на далекий схід, на гарячий південь. Маячилаь омріяна Індія і голубий Египет... Звідси уживався йому найкоротший

шлях на Індію. Він втискав собі монокля і натужився далі побачити. Коли твердо стати на Дніпрі, з його висот можна панувати на все Середземномор'я і над Єгиптом, сягати багатих колоній в Азії. Два центри соків поживних — хліба всьому світу: Україна й Індія мріялися йому уже подоланими, а артерії — відтяти від пупа версальських держав, і поживні соки з колоній надійно пливуть до Берліну. (Північ московська поросла клюквою, туди добре їздити на полювання.) Бій за висоту, пануючу над хлібом для всього світу, буде виграно. Англія подолана певно на тисячі років. Хліб — це ключ до панування і цей ключ вибито їй з рук уже отут на Дніпрі!

У першу світову війну цей генерал був майором при експедиції до Ірану з пошуках найкоротшого шляху на Індію. В час путчу він з'їв свого бывшего начальника, і фюрер доручив тепер йому таку героїчну місію. Переповнений захопленням від перемоги, він дозволяв на фамілярність з місцевими тубільцями. "Ми Англію переженемо звідси навпростець", — сказав він російською мовою.

— Хто навпростець ходить — дома не ночує, — зауважив дід Ганчар.

Сталося маленьке замішання, але генерал і тут спромігся на фамілярний тон:

— Ви мужик? — запитав він діда Ганчаря.

— Ні. У мене син також генерал, на чужій війні тепер.

— Як?

— Генерал далеколетної авіації.

— А це не ваш син, запитав, вказуючи на професора Марченка, щоб змінити неприємну розмову.

Приїхав генерал на Чернечу Гору у фіякрі. Фіякром був звичайний шарабан, забраний у колгоспі, запряжений колгоспними кіньми. За погонича був його ад'ютант, а кіньми приїхав навмисне, щоб не лякати тубільців автомобілем.

— І в мене такий син, але військовий, а це чоловік культури, — відповів дід Ганчар за професора.

У цій місцевості увагу гавляйтерову привернув монумент Шевченкові на Чернечій Горі, запобігливі тубільці відшукали йому на хуторі ученого, щоб і про гору й про монумент розповів.

Згадка про культуру вернула до теми, що була метою його приїзду, він вибачливо посміхнувся. Ні легенда про ножі свячені в Шевченковій могилі, ні передання про місійну вартість Чернечої Гори для України, ані повість про Шевченкову геніяльність світового значення — йому не заїмпонували. Нецікаво стало, коли йому заговорили про культуру в цій країні. Звідки тут культура якась могла взятись, коли Захід тут ставить оце лиш перші кроки його чобітьми. "Ви покажіть мені пару мужиків, я багато про них читав на Заході", — нервово смикнувся гавляйтер і поправив монокля, щоб не випав він.

На причілку бриніла листом осокорина. З

призьби за хмелем її не видно, чути лише бряк позолочений. Виснажений німецьким полоном, Петро не міг сприймати страшних вражень, німи очима він заслоняв свою душу, як ми рану криваву в себе заслоняємо від важкого дотику — зводив їх, затінені в глибоких западинах і слухав професорову мову.

Над Дніпром, через глибокий яр від Чернечої Гори у бік Канева було кілька хаток по галявинах між чагарником, що переходив у ліс. Тут професор Марченко і переховувався від евакуації. Говорив про себе, що працював упорядчиком в Музеї Шевченка, цінності вивезли, а його лишили на поталу німцям. Люди йому вірили, прийняли до себе, оберігали. Заховав у себе професора дід Ганчар, справді за ремеслом ганчар та рибалка ще, годував його картоплею, печеною в горшку, грибами та сушнею з лісу і дивувався, що городський чоловік міг додати щось у всякому ділі до його столітнього досвіду.

Коли горів Дніпро, коли кривавилась канівська переправа, вони не сходили з виду, щоб свідками бути, щоб знати, що там творилось... Якось, слухаючи професора, старий висловив своє резюме: "То вони всі одні — німці, французи... поділили світ на чорних та білих і воюють за владу над світом..." Резюме, як для діда Ганчаря, несподіване. Петро був захоплений дідом. Якась своерідна проникливість у речі виявилась у старого. Він за-

любки слухав розповіді про інші країни, про звичай інших народів, дивувався, що професор те знає, знає мови чужі, а думку про все те завжди говорив свою. "Червоні робили з мене "білого", а білі зроблять „чорного“ — ближче до ями", — кпив старий з перспективи, що напрошувалася, коли б німці справді перемогли. Але дідові передчування зводили таку перспективу тільки до іронії, яка була логічною лише. ЗаДніпром вечорами погримували фронти. Цілонічно дерлася ревом скотина в лугах, нагнана за воду на евакуацію, й покинута, здичавіла без догляду. І завжди у щонічнім реві дід Ганчар впізнає один відокремлений голос. Запевняв, що то блукає корова з запеченим вим'ям, реве за телям, що втопилося у Дніпрі, не здолавши переплести воду, — а це на нещастя велике. Від Прохорівки за Канів — наче мста випущена на світ — ревів щоночі трубний голос. „Ще платитимуть злодії за злодіяння“, — сумовито зауважував старий, — довгі їм будуть війни...“

Не тільки люди, їхні характери, а й речі захоплювали професора. Глиняні хатки, дверима до сонця, збудовані — як на це дозволяв достаток засобів і хист майстрів — вистояли уже щонайменше сто років. Роблено тут усе своїми руками: двері з мудрими засувами, вікна рівнораменні для великого сонця, сволоки різьблені на щастя, кладені печі на добробут... Прядки, верстати в хатах, рибальські снасті, ганчарські кола, горно гуртове у глинищі для палення горшків і кузня — усе тут

промовляло за те, що люди й прожиток мали із своїх рук: вони відбували повинність на владу в артілі, а жили із добутого поза відбувальщиною.

Щоб дати тривалій розмові означений кінець, професор Марченко докінчує сьогодні коротко:

— Отакий хутірець — це теж культура, а не лише — пасажі чи Версалі... Зрештою, що таке культура, коли цим ідолом нас хочуть побити? Це не пересувний побутовий інвентар чи колектовані в музеях експонати, скажімо й не туалетні з нікельованою арматурою, тонкощі моди, кулінарії або досконалість винаходів. До відповіді тут по прямій не прийдемо. А мусимо прийти, якщо підсунули нам проблемку вибору між заходом-сходом, мовляв, — "во ім'я культури". Культуртрегерам імпонує мамулувате поріддя серед нашої нації, людина другої черги, за якою вони в нас шукають, оті — „мужики працьовиті“. Говорять вони про культуру, а йдеться їм про Індію ч. 2 і про індусів ч. 2 в Україні. Їх і захоплює наше подвижництво покори, як у індусів подвижництво голодування. Безвольність нашу або оту вартість ч. 2 вони з пієтизмом в нас шанують, благословляють, у святу традицію ставлять нам; а всіх тим часом убивають нас на побоєвищах і в катівнях, щоб повернути наш край справді в Індію ч. 2. За для цього й війни світові вони зводять між собою на нашій землі і кров'ю нашого народу.

— Істотність культури покладена у завершен-

ні містерії-дійства її компонентів, механісти назвали б це третім виміром речей і явищ; це те, що замикається в людині, через котру все сталося і без якої не могло статися нічого. Ми, нація, люди і культура наша в нас самих. Тут ми розкриваємо відповідь і богоносцям (слідом за культуртрегерами), які проголосили, що "сам Бог у них" і велять нам і в Божому, а не тільки в кесаревому коритися їм. Ми находимо свого Бога в собі, бо Він існує і для нас, коли існує для інших.

Не випадково Петро Родак увійшов у нащу повість без зв'язку з біографічним оточенням. Його покоління професор Марченко назвав поколінням без біографії. Свідомістю своєю воно народжується скупане в крові, очищене від обтяження вадами минулого.

Через страждання за себе, за людей Петро на ходив себе у бутті. Перед його духовим зором переходили полягли у важких боях товариші й невідомі, як поліг комсомолец Василь Остріжний і невідомий Микола, як полягли автоматчики з Деркачевого батальйону, загорнуті в окопах німецькими танками перед багнетною атакою; переходили приречені, як і обоз ранених, яких він і не дочекався перевести через відбитий у німців міст, як і виморені в уманській ямі, по інших таборах полонені; переходили загублені, як і ті, що на канівській переправі полягли; переходили постріляні в потилицю і в лице засуджені й без суду, по шляхах відступу і в застінках...

Дід Ганчар скоро поставив Петра на ноги своєю медициною — їжею, настояними травами-напоями, таємничу силу яких і сам хібащо відчував більше, як розумів. Петро відчув відновлення сил, приплив енергії, конче поривався йти, йти у свої краї і неодмінно через Київ. „З Києва хочу почати наново жить“, — жартував він в оточенні сім'ї Марченків.

За вікном з хати чулася пісня. Співала Леся, пораяючись коло столу:

Ой, у лузі червона калина...

— Гарна пісня, — зауважив Петро. — Це від мене навчилась Леся.

— А ти ж де навчився?

Розповідає Петро трохи довго. Софія Пилипівна, дружина професорова, слухає і тихо плаче. У полон Петра забрали, зловивши на шляху, і завезли аж в уманську яму. Готовлена яма була для підземельного ангару. Німці зробили тут спецтабір: високі круті стіни ями обставили нагорі кулеметами, а на похилому в'їзді поставили танк. Стерegli полонених з німецькою точністю, стріляли по скупченню, по недозволеному рухові, і без причини, щоб більше вистріляти... Їсти й води не давали теж з німецькою точністю. За день у ямі зникли дощові калюжі, зник бур'ян, сиру землю дерли в запілок і смоктали з спраги. Люди непритомні стали, мліли, а з неба сонце нагонило в глибокій ямі температуру до сорока ступнів.

Якогось дня привиділось німцям трупойдство

в ямі, вчинили обласу, забрали все, що могло бути додатком якогось знаряддя до голих рук людині в цій ямі, шмат старої залізячки чи мотузка забрали. П'ятого дня над ямою на вітрі трупом розкладеним нести почало. Скомандували німці — "лінкс!", зігнали живих під бік і заставили виносити померлих та постріляних; скомандували — "рехтс!", очистили від трупів і цей бік. Потім щоранку подавали команду і виносили в могили кожного, хто вже не відзивався на команду.

— Боже, понад тридцять тисяч людей заморили німці в уманській ямі, — додала Софія Пилипівна і втерла сльози.

— По дорозі з полону ночували з нами в одних людей хлопці молоді, вони й лишили цю пісню, на аркушах друковану.

— Та то були щирі хлопці, — пригадала Софія Пилипівна, — вони йшли слідом за німцями Україну визволяти...

— Гарна пісня... Тільки сенегали ніколи визволення не приносили, — закінчив своїм професор.

— Заспокойся, Несторе Григоровичу, ти впдаеш у цинізм.

— Це ще й добре, що тільки в цинізм. У наш час цинізм — шляхетне діло. Канібали не наряджали вбивства у шати якихось ідеалів, що роблять сучасні шляхетні вбивці. І винятку між ними немає — усі вони пов'язані між собою, як причина й наслідок. Вони навперербій удосконалили засоби вбивства, доскочивши тут аж до урочистих декля-

рацій про людську гідність і права народів на волю. Хліб обернули в засіб убивства, а убивство в мотор прогресу!

— Так, але до чого тут сенегали і така пісня? Ти ображаєш історію.

У професора майнув на лиці вираз задуми.

— Історія нас ображає. Чи не від мітичних ще часів понадилися в наш край всякі "аргонавти" за золотим руном. Це здирство вони "культурною місією" величали. Одні шукали тут пляцдарму для виходу в світ і тиснули нас у "братніх" обіймах, щоб задушити; другі шукали тут пшениці золотої, щоб здобути харчу для завоювання світу, і скаженіли з повних грудей наших дівчат і молодниць; а ще якимсь мерещиться тут манган і залізо для забезпечення своєї культурної місії в світі, і вони леденіють на згадку, що культура можлива у нас і без них, не ними дана... А всі разом білками своїх очей вони бачать лише білу пляму на тім місці, де під сонцем стоїть ім'я Україна! Загадку цього ми давно розгадали й кинули їм у вічі образ їхньої подоби, прошу, пізнаєте: "...храми, школи, усе добро, сам Бог у нас! Нам тільки сакля очі коле: чого вона стоїть у вас, не нами дана; чом ми вам чурек же ваш та вма не кинем як тій собаці!"

— Ось тут і приходять на чергу такої високої матерії мізерні сенегали: звідки б не йшли на нас по золоте руно аргонавти сучасні — з півночі, заходу, сходу — наш край Україна завжди для них — та сама діра у їхній цивілізації, яку вони квапляться загатити трупом нашого народу, як вилам

у їх тонучому кораблі. І прикро (ганебно!), що в ту діру лишень і трапляють проскочити, та ще й за перепусткою, наші ніби визволителі-волонтери. Чудові пісні — це ознака доброї віри у визволення. Державне відродження народу-нації не те саме, що романтика визволення. Романтика — це скорше наївна віра, яку найлегше використати в рогові...

— Що ж маємо робити? Народові у безвихідді ти, Несторе Григоровичу, не смієш заперечити права на романтику.

— О, о! Для визволення проблемою стає не романтика, а, власне, отой ганебний сенегалізм. Шукачі золотого руна в нашій краї завжди ставлять наш народ у становище загублених, яких ми бачили на канівській переправі. Ворог завжди мав серед поріддя нашої нації достатньо одержимих непомильністю, навіть чесних собою романтиків-визволителів, готових прорубувати через голови свого народу переправу у вимріяну ними теж "вільну Україну". І ці одержимі-непомильні ніколи й не збагнуть, що вони прорубують переправу для ворога та й тільки.

— Що ж маємо робити, коли світ для нас зійшовся на убивстві?

— У нашого народу є чудове прислів'я правдане — щоб нашому роду та не було переводу!

— То так! — усе минеться, а рід і рідний край ніколи! — підказав дід Ганчар.

Хай крокодили-аргонавти вцепляться зубами один в одного і відгризуть собі голови до ос-

таннього солдата... А ми свій день волі маємо зустріти нагромадженими силами, мусимо здолати викликати цей Священний День без прорубування через голову народу шляху до романтичних візій про Україну, без ганебного сенегалізму.

Співала Леся пісню, бо почування захоплювали її, несли з собою, як захоплює й несе стрижнем ріки струмок, що вливається в неї. Ріка — велике життя на землі, воно зійшлося для Лесі усим світом своїм в Україні, яку ніколи-ніколи ніякою згубою й пожарами не звести з світу. І той струмок маленький, він вливається піснею в ріку-життя — це Лесині почування, молоді-молодечі, молодші за шістнадцятий рік її молодого віку — почування до рідної України, про яку в тій пісні співається.

Сонце прощальне розліплює жовті метелики між гілками хмелю на білім причілку. Леся набирала квітів, багато до столу. Сьогодні Петрові поводи і вона хоче, щоб день випав найпам'ятніший. Біла блюзочка в парі до синьої спідниці і хвиляста зачіска на плечі і лице наставлене у вітряний день — робили Лесю гарною. На розставанні у людей вразливіші почування, так і з Петром — він такою досі не спостеріг Лесю. Леся вперше відчула присутність дорослого хлопця у своєму оточенні. Не давалася, щоб хто виявив її захоплення Петром, захоплювалася тому, що він танкіст, і ховала мідненьку емблему танка на

серці, її подарував їй Петро. За столом при обіді Леся хвилювалася: "Чого він такий зажурений? Йому тепер тяжко і він не хоче цього показати", — думала Леся. Вона зустрілася з ним поглядом, витримала більше, Петро мусів піддатися. Йому здалося — її очі, ніби водою змиті. А їй здалося, що її помітили з такими почуваннями. Відкинула порухом голови пасмо волосся, пішла від столу. Професор кинув дотеп, дід Ганчар сказав щось поважне. З усього Петро розчервонівся.

— Ти ще дивна, дитино моя, — промовила Софія Пилипівна, — зарані так хвилюєшся... Материне серце відчуло, що Леся не та стала.

До столу Леся не вернулася. Було вже пора йти Петрові. Щиро тиснучи руки на останок, прощався з усіма. Леся вийшла з хатини, поглянувши на батька-матір, рішуче, наче боялася, що перешкодять їй, підійшла до Петра. Тримала в обох руках хусточку, ще якось за звичкою від малку — щоб і не видно було, що тримає — притиснула її Петрові до грудей.

— Хай буде вам на пам'ятку... — Вона вимовила "вам", як вимовляють дівчата, почувуючись дорослими.

І вже мати, несподівано збентежена, щоб злагіднити враження, просила Петра прийняти хустину, то Леся сама вишивала, — не годиться від пам'ятки відмовлятися.

З народом своїм, рідним, усе перебудеться. Професор Марченко приходив до рівноваги. Ясно йому одно було: Україна принесена в жертву, щоб

врятувати західні держави від німецького "реваншу". На Заході певно що погодилися з Москвою, щоб вона Україною заткнула пельку німцям, і за рахунок страждань і крові українського народу виграти перемогу.

II

Крук червоний зробив коло над перелитим кров'ю через край шоломом та й пішов, висоти набираючи, пропав за долиною.

Вигасає акорд великого хоралу. На залишенім мечі заламався промінь і сліпить зір на все побоевище. Та й далеко вона розляглася — Долина Смерти. Полягли полки оборонців рідної землі. Полягли, славою непом'януті.

А червоний крук, зробивши коло над перелитим кров'ю через край шоломом, пропав, погас останній акорд великого хоралу. Долину Смерти повила ніч.

Обшир між Дніпром і Сулою, за Пирятином, потужно перекидався у степи Полтавщини. На самих берегах виходу в степи до їх безмірної міри — як пристані на багатства морських країв будують, тож і до міри багатства степів — розбудовано базу залізничного транспорту з кілометровими коліями для формування ешелонів, для резерву вагонів і паротягів. База розташована на виїзді з станції Гребінка і була центром вивозу хліба й наземних багатств з України у московський край. Від сходу, заходу й з півдня тут сходилися залізничні магістралі: Харків — Київ, Оде-

са, — і вели на північ, як у безвість ненастачну.

Сказано рвалися німці вперед, щоб захопити такі важливі центри хліба й цукру українського — суміжжя Київщини й Полтавщини, що в їх оперативній стратегії оформилось у велике київське оточення. З виграшем боїв за це оточення німці пов'язували захоплення всієї України.

Моторизовані німецькі дивізії на українському фронті форсували Дніпро під Черніговом і Кременчуком. Кременчуцьке крило розвинуло поспішний марш у напрямі Полтави, на з'єднання з північним крилом. Німці виходили на передхарківський пляцдарм, вирівнюючи на Дінець напрям головного удару.

Край цукру й хліба обернувся в край кривавих побоєвищ. На терені Київ — Бахмач — Ромодан — Черкаси було оточено понад п'ять армій людської сили, яка й полягла тут, або стала здобутком ворога.

Пізньої ночі на п'ятнадцяте вересня 1941 року маршал Будьонний вилетів з оточення літаком в напрямі Харкова, його спільники по керуванню бойовими операціями, члени Комітету Оборони, обидва вилетіли в тому ж напрямі. Залишений штаб і командування арміями перейняв генерал Кирпоніс, командуючий Української Военної Округи. На спільній раді сотень старшого й середнього командного складу, тисяч молодшого командного складу й бійців вирішено було з боями прорватися на терен, не зайнятий німцями. Рі-

шальний удар узяв на себе штаб генерала Кирпона. Під його командою переважав український склад вояцтва. Між Лубнями й Лохвицею, на рубежі Сенча — Чорнухи стали до бою та й полягли в нерівнім зударі на прорив — під хутором Гайки, селами Ждани, Юськівці...

Німці метко скупчили рухливі панцерні батальйони в головних пунктах прориву з оточення, в зударі з ними й полягли вони, що прославили честь оборонців рідної землі — сотні вищого й середнього командного складу, тисячі молодшого командного складу й бійців.

Долину, де полягли, невдовзі навколишня людність Долиною Смерти стала називати.

Та й далеко вона простяглася — Долина Смерти — де також полягли полки одчайдушних — по річці Удай, Сулі, між Пирятином, Лубнями, Лохвицею.

Велике київське оточення перестало існувати. Трагічний фінал його стався на маленькій незнаній досі Оржиці. У тій небувалій епопеї Долини Смерти Оржиця стала найкривавішим побоєвищем. Де на старому річищі може від тих часів, як Оржиця своє ім'я носить, устоялися болота глибокі з сагами й загаттями на цілу околицю — сюди раптовим нападом німці й нагнали сили, зібрані для контрудару проти них. На короткому відтинку зосереджено було лише танків понад три сотні, не раховано — гармат і кулеметів, кілька сот тисяч

людей, споряджених до бою на обрахованій позиції. Німці здолали вибити ці сили з зайнятих позицій і втопити в болотах Оржиці, а що лишилося перед болотом — спалили літаками з повітря. Десятки тисяч авт з спорядженням, тракторів і тягачів, понад двісті тисяч взятих в полон живих людей свідчили про силу німецького удару на Оржиці. Свідчили й про міру крові, трагедію оржицького побоевища.

Потрібно було ще часу й засобів німцям, щоб очистити терен від залишків війська, щоб зробити певно мертвим, подолати його цілком.

У той край, де лишилася Оржиця, не проглянути далеко: на уламкові заломилося сонце і спить зір на все побоевище. Бренить вересневе сонце променем, мов вигасаючий акорд великого хоралу.

А звідти далі з-за променя, майже з-під землі, певно від Гребінки, бухають відгуки боїв, вчувається ляск панцерних плазунів навпереміну та погукування гармат.

Недалеко від шляху, що веде на Лубні, стояла велика селянська хата під зіржавілим бляшаним дахом. На дубовому ганку зчорнілому пририта саморобна скринька з написом дьогтем — „почта“. Це означало, що хата була не власницька, а казньонна чи державна, тут містилася управа колгоспу до війни, до наближення фронту був евакуаційний пункт, тепер — залустиння. Вивіска

з назвою колгоспу зірвана й перекладена біля порога через калюжу. В одній половині хати — без жодної меблі, з голими стінами — намощено було соломи. У другій половині хати стояв сітл на всю причілкову стіну. Тут евакуйованих годували колгоспними харчами, з казана суспільного харчування, перераховували і відправляли в дальшу дорогу. Жива сила — воєнні резерви!

У цій хаті й зустрілися наостанку лейтенант Деркач і політрук Сакульський. Політрука вразив випадок: він не сподівався, що Деркач вирветься на лівий берег Дніпра. Лише через цілковиту апатію Сакульський не виявив на зовні здивування, яке внутрішньо аж підкинуло ним мимохіть.

Бувають хвилини почування, при яких навіть друзі, зустрівшись, не мають про що говорити. Друзями вони не були, але спільна бувальщина їхня на фронтах пам'ятною була в них. Відразу, при зустрічі, вони потиснули собі руки, навіть, поглядами стрілися — зміряли себе взаємно, наче б пробуючи, на скільки хто витримує, тримається. Проба з погляду й розвела їх. Обидва відчули, що кожний має свій шлях виходу з обставин.

Куди піде Деркач? — хотів би розгадати Сакульський: додому чи воювать? Він скорше погодився б убити Деркача, щоб не ворожити так болісно над цією загадкою. У нього прокидалася заздрість — Деркач буде жити, а ось він — хто зна. І заздрість зроджувала хтивє бажання убити Деркача.

Вірна була йому фронтова подруга —воєнлі-

кар першої ранги, Мая. Мая й Сакульський зв'язали себе "бойовою клятвою", ніколи не розлучатися. Коли стало відомо, що німці з Кременчука пішли в обхід на Полтаву, вони пильнували своєї клятви з самопосвятою.

Простягнувши неприкриту струнку ногу по широкій лаві, а другу спустивши на підлогу, Мая творила ранкову туалету. Чорняві великі очі з великими голубими яблуками були сповнені пристрасною болістю з розпукою й докором, наче б ішло в Маї приготування до ритуалу, в якому лишиться тільки прийняти сповнення приреченого.

До хати увійшов сержант Санько, шофер Сакульського від станції Гребінка. Приніс снідати політрукові. Від випитої мірки спирту Санько пашів палкою енергією навколо себе. "У вас тут весело", — гукнув і похопився, не розрахувавши голосу, присутність жінки пригадав. Мая не рухнулася, виводила карміном уста, пильнуючи форми. У молодого сержанта збільшилося хмелю, коли зором зачепив її гарну, з граційними обрисами не прикрити ногу.

Відомості, які були в штабі полку до вчорашнього вечора — вранці підтвердилися: послана на Лубні розвідка не вернулася, німці патрулюють з повітря уже на Сулі переправи, розбивають всякі ознаки форсування річки. Найновіша вістка — командуючий фронтом маршал Будьонний вилетів літаком, залишивши замісникові наказ пробиватися на Харків. Ця "остання новина" рішила кінець всяких відносин. Відразу зникли військові

ступені, ранги, підпорядкованість, слово товариш ледве плуталося в ужитку, користувалися прізвиськами... Усіх і все зрівняла єдина така вістка. Пиятика в штабі почалася знову, дійшло до гістерії. Штаб полку містився у затишній великій садибі з садком і квітниками, у мирний час тут був дитячий садок і ясля. Розташувавшись у коло під деревами доїдали й допивали запаси, вихоплені з-під Оржиці. Уже багатьох недораховувалися в колі. Почалися підозри, що зникають дезертирувати, утікають додому. За підозрами почалися погрози, за погрозами — самосуд. Командир полку застрелив тут же в колі свого начальника штабу. Йому повірили, що той начштабу зрадник і німецький агент, азартні вставали один за другим, стріляли з прокльонами в повалений труп: показували свою відданість до останнього.

Санько знав, чим кінчаються такі оргії "до останнього": пострілявши першими "непевних", стають у коло і стріляються всі, щоб живими не датись німецьким фашистам. Бачив Санько, що тут і йшло до такого „останнього“, він придумав понести снідати "своєму" політрукові, що з "подругою" був на окремому постюї. А вийшовши з того кола, Санько вирішив не вертатись туди знову.

З садка час від часу доносилися постріли. Санько їх розумів, а Деркач, хоча й не бував у таких кривавих оргіях "до останнього", але знав про них і розумів цього молодецького Санька з одного погляду. Деркач припускав, що "ошалілі

смертники“ можуть напасти, щоб постріляти їх, і вирішив боронитися.

Коли вигасла оргія і пострілів з садка не було чути, лейтенант Деркач попрощався. Лейтенант мав при собі повністю особисте озброєння, був по формі для його ранги одягнений, підтягнутий ременем. Після сніданку робив враження бадьорого й спокійного (до зухвалости спокійного, на зло Сакульському).

Стоячи на ганку самотньої запустілої хати над широким і безкраїм в довжину шляхом, сумовито дивився Сакульський у слід Деркачеві, як той — високий і худий — погойдувався у ритм ходи, наче б розмаху набирив, пускаючись у важку дорогу. Деркач може й вовчими стежками пройде, для Сакульського існували шляхи, лише позначені на маршрутах, яких більше не існувало. Санька не було вже, щоб до штабу послати, довідатись. Сам не пішов. Навіть з віддалі, від хати над шляхом, видно було, що в садибі, де був штаб, запанувало мертве безлюддя...

У хаті Сакульського зустріли питанням (без слів) зведені очі й німі карміновані уста. Очі, вони — вся Мая, вичерпують снагу цим безслівним питанням. Він нетерпляче перегнувся через край столу, дістав порожню чорну пляшку, почав бити нею усе, що лишилося на столі. Мая обхопила голову руками, вразливо морщилась від брязку скла. Накінута наопаш шинеля впала, відкрилися плечі, піднесені напнуті вперед ліктями руки. По столі потік денатурат, блимаючи мертвіючим

блиском, як поблискує від свічки тепла порцеляна, схоплювалися фіялкові язички алькогольної міці. По хаті пішов нудотний дух. Сакульський запалив сірником язички денатурату.

— Що?.. — Голос Маї відбився луною в сирих кутках. Вхопилася за його плече, щоб не впасти. Він хотів її цілувати, потім заговорив:

— Ми клялися ніколи не розлучатися... могли б подружжям стати...

Говорячи, він тремтів. Поспішав. Мая звела долоні, щоб прихилити його до себе. Чого він смикає гарячково руку біля ремня? І не мала сили питати.

Щоб заслонити її очі, він нахилився до уст. (Хай цілує — забутись, не страждати б...) Вистрелив їй у голову вище лівого вуха. Здрігнувшись, Мая зів'яла. Оберігаючись, щоб не зачепити на себе ані плями крові, він поклав зручніше гаряче тіло на лаву. Відступив, і злякався рани, вирваної кулею над бровою, здавалося ще живою.

Сакульського нудило, поривався, бо зімліє. Відвертаючись, щоб не бачити нагана, він вистрелив собі в серце. А полум'я легко перекинулося на солому в другій половині хати.

З Лубень над'їхав на мотоциклетах роз'їзд німецької розвідки. Оминувши палаючу над шляхом хату, роз'їзд затримався в садибі, де перестрілялися штабівці.

Лейтенант Деркач поспішав вирватися за Полтаву, де край вільний ще від німців. Ішов нача-

ми, снував манівці, щоб оминати ворога.

У селі Вишній Булатець Деркач затримався, відлежувався на сіні в коровнику.

— Німці уже скрізь підійшли по Сулу, — переконував Санько Деркача, повернувшись з Лубень. — Раджу міняти "шкуру", лишати зброю, і як заживуть мозолі, іти „мирним“ аж додому з перепусткою...

Лейтенант погодився лише на те, щоб пересідати, доки "маслаки", витерті до сухожил, хоча б присохнуть. Заживатимуть дома. Але ні "шкури" воєнної міняти, ні зброї лишати не погодився. Про Лубні розповів лейтенантові Санько багато більше, аніж те знав. Короткі слова були, та багато думок вони накликали. Більше всього вразило Деркача те — як німці заводили "нову владу", як знущалися з полонених. У бою полягти, це по-людському, але щоб били бичами в отарі морених голodom, щоб дострілювали знесилених по дорогах!.. Ні, думав, ставати "мирним" зарано. Його обурювало, що німці заводять владу на злочинному елементі. Вони не владу, а розправу заводять.

Санько проводив Деркача глухими стежками до Сули, до людей, які перекинуть його човном на лівий берег. Крізь дерева на крутому березі залиснили води Сули вниз. Аж почувся гуркіт, на проміжкову дорогу викотив мотоциклет з двома німцями. Санько заступив Деркача, не оглядаючись підказав зникнути в кущі. Німці чекали Санька, наставили кулемета, а потім вимагали, щоб і Деркач з кущів виходив. Склалося так, що вони три-

матимуть Санька ("закладником"), доки не матимуть в руках Деркача. Певно той їх більше цікавив. Німці ставали настирливі, вимагали, наглили, націлились кулеметом по кушах, де присів Деркач. Деркач знав, що при сутичці довго не чекають і не упрощують — гукнув Санькові падати і дав коротку чергу з автомата. Вразливо й голосно відізвалася луна пострілів. Довелося добити раненого другого німця, тягти обох з мотоциклетом, щоб укинути в Сулу.

У цій короткій сутичці Деркач відчув, що змагається за душу свою, — щоб жити! Таке відчуття підганяло його йти й іти, поспішати! За Сулою він пішов удень, тримаючись широкого шляху на Миргород.

Скісний дощ бив Деркача цілий день, краплі сягали крізь одіж до суглобів. Кості боліли, наче оголені, мертвіли з вогкості кінці пальців на руках, не відчували дотику. Надвечір Деркач вийшов на шлях. Скоро смерклося. У Ромодані горіла станція, горіло на Оріховщину, далі ще горіло у кількох місцях. Від пожарищ шлях у глибоко розбитому чорноземі здавалося йшов крізь землю — такий чорно-непроглядний і непроходимий був на цьому переході. Пожарища позначували межу, де пройшли німці.

Йти було неймовірно тяжко. Часом Деркач падав у трясовинні розбиті дороги, ставав ще й на руки і так вибирався на твердіше. Перед переїздом

через залізницю (з Ромодану на Кременчук) широкий вибалок. Деркач вибився з сили, зупинився. Відразу ноги, узуті у високі чоботи, всмокталися глибоко і міцно в ґрунт. На крок від себе навколо не видно нічого. Деркач похитнувся і впав наперед. Упав на щось волохате випнуте горбом, подумав, що труп. Вчепився за труп, щоб вилізти з трясовиння. І коли вибрався на щось тверде збагнув, що це було кінське падло. Пристосувався перезутися, мліли повикручувані натруджені ноги. Хилило у милий лагідний сон, тихо тремтіли руки, зрідка стріпував головою. Тяжко подолати себе й прогнати такий милий, такий цілющий і такий підступний сон. Щоб утриматися на дрягливій поверхні, довелося полізти плазом до твердішого ґрунту.

У світлі відлиску пожежі марились сільвети гармат, тракторів, машин — перекинутих з дороги, загнаних у чорнозем.

Довгим вузьким коридором між стіною дерев по обох боках колії з Ромодану гнало заграву, аж рейки смугами червоніли. Тут Деркач наткнувся справді на труп. Убитий лежав головою до придорожного дерева, лицем униз, трохи зсунувся з горба, ноги до колін утопані в землю і від'їжджені колесами. Дощ обмив на кістках землю, і кості рожевіли від заграви. Багато смертей і мертвих бачив Деркач, а це вразило його якимсь містичним страхом. Припускав собі, що він захворів і тому так піддається враженням. Наверталось відчуття, що тепер важиться: чи він винесе своє жит-

тя, чи отак поляже незнаний кістьми на шляху?..

Після великої темряви по смерканні повиднішало, заграви лишалися позаду і не темнили зору. Впереді у балці бовваніли купи чогось, що рухалося. Ближче — відчувалося дихання чогось великого й важкого. Зайшовся на всю потужність дізель, потім другий. Трактори ревли разом, то по черзі. Вони рвалися із обхватів ґрунту на повний газ, аж у себе під ногами відчував Деркач здвиг поверхні земної.

Почулися літаки. Хтось подав команду — "воздух!". Трактори втихли. Літаки були вже над головою і здавалося, що вони й летять на цю балку. По рисочці часу з землі ударило білими виблисками і різкими розрядами, наче справді авіобомби впали на балку. Деркач відчув хвилю кинутого в розтіч повітря, а по цьому зміркував і про віддадь, — аж де німці бомбардували.

Уже й відлетіли літаки, а вибухи не вщухали. Хвилию й невеликим чергуванням били вибухи в повітря, трясли небом і землею. "Кибенці — озвався голос у балці, — станція Кибенці горить..."

Старший, якого — чув Деркач — називали капітаном, гукнув: "Кінчай хлопці!" — І вилаявся: "Сухопутні дредновти, їх... не їдуть і не везуть..."

Кінчалось в таких випадках просто. Випускали з моторів мащення й воду, давали повний газ, щоб попливли вальниці усього бльоку. На причепі у тракторів було по зенітній гарматі. У люфти накидали болота й вистрелили. (Наче рурка куль-

баби розквітне люфа гармати, вистреленої так.)

Доки у балці кінчали з "дредновтами", Деркач надійшов близько.

— Ситуація зовсім неясна, — заговорив капітан до Деркача. — Може в Кубинцях уже німці... тракторів все одно ми не вивеземо...

Тільки й говорив Деркач з цими людьми, що привітався, "представив" себе.

— При зустрічі з ворогом... але то ще видно буде. Пішли вперед! — заговорив був капітан, відчуваючи, що йому належить вирішувати. Деркач поправив на собі одіж, обмацав зброю. "При всяких обставинах у полон не здаюся", — подумав Деркач і стріпнув головою.

Вибухи не вщухали, у Кубинцях німці поцілили залишений на станції ешелюон з гарматними набоями й авіобомбами.

III

Коли дивитися здолу, стіг хліба вигнався — що й сонце його не перегляне. На стозі люди. Вони снопи укладають, стіг вершать, а здається — сонце хочуть здійснити собі, так руки зводять до неба.

По гребені обрій узявся золотим обручем: так і буває дощового літа в надвечір'я, коли година візьметься. Поглянувши з стогу — світ на все поле широкий. Полеми ідуть вози, снопами кладені високо. Біжать-котяться рівними гонами, наче на долонях того, хто людям благодать посилає.

Гомін за роботою пливе простором і не вигасає, а перекидається у відлуння, вертається з прохолодою вечірньою до людей.

Прохолодне відлуння звідкись несе тривогу з собою, торкається серця людського. На добру прикмету стіг треба вивершити за сонця. Єдина надія на цю прикмету може й лишастись у людей: боронить їх від чуття, що огортає душу.

У неділю на поміч колгоспові вийшли в поле працювати робітники склозаводу. Марко Сьомак сподівався вивершити стоги, щоб дощі не залили їх. Старий Деркач бригадиром був над робітниками. Працювали наполегливо увесь день.

Лунко та свіжо в полі у надвечір'я. Сьомак чує, як його скроплюють бризки зерна з снопа,

наче водою цілющою. Двигає змореним тілом, до пояса в стіг увійшовши. "Вище, вище подавай!" — гукає подавальникові. Вивершити стоги за сонця — годиться на добру прикмету. Уже пішли вози в останній заїзд...

На гонах, від підгірка, тужити стало. Сьомак прислухався. Губить жінка хустку з пліч, за нею в'ються чорні коси, добігаючи гукає:

— Ой, біжіть люди, бо вже вмирає...

Остріжний кинув вила різками в землю, побіг, Сьомак з стогу знявся. Налякані й людьми й тим, що сталося, коні збили на собі збрую, стояли прищулившись, скрутивши дишель. Поклали старого Деркача на сніп, головою на колос білий. Остріжний розірвав на грудях йому сорочку, найшов під серцем самим знак від копита, кров'ю накіпільй. Дали води напитися, але вода вже не освіжила його.

Обвів Деркач людей поглядом, і тяжкий сум на їх лицах прикро пригнобив його.

— Та що ви думаєте — оце вже й кінець мені такий?

Навколо стояли робітники, товариші з заводу, сусіди добрі. Хотів щось сказати, та ледве звів очі поглянути на них: біль його так узяв, що головою скрутнув, щоб відмахнутися від муки. На очі безсило упали повіки, запалися темно. Остріжний обережно випустив з рук Деркачеву голову, підвівся, шукаючи поглядом, куди б вийти за коло людей. Жінка зірвала хустку з плечей і заголоси-

ла. Вона досі чекала чогось, тепер тамуючи ридання розповідала:

— Як наклали ми віз, покійний нахилився віжки дістати під колесом. Не встигла я й гукнути, що Лиска б'ється — чужих б'є, а він, мов спіткнувся, посунувся, присідаючи на коліна. Я його відтягла та стала бити кобилу, а з ним, бачу, погано...

Деркачиха стара відсиджувала сама покійника. Млоїлась свічка в руках, і на її побабілі пальці капала гаряча стеорина. Від стеорини заносило гасом. Не добре, що так біля покійника чути. Та тепер ні ладану, ні воску ніде взяти. Свічка догоряла і дуже чаділа, тріщала. Взяти стара онука, поставила коло себе і показувала на покійника:

— Бачиш, то наш дід, немає його вже...

— А чого він так?

— Умер, убито його...

— А хто убив, німці?

— Коні убили, ходив хліб у стоги складати.

— Німці не вбили! Наш тато на війні, то він їх так уб'є...

Надворі золота осінь заходить. У голубому повітрі, коли прислухатися — чути луною б'є луно, то по садках падають яблука дозрілі. У цю пору хочеться яблук. Василько вибігає назустріч матері (вона з "базару" йде) і просить яблука. "Я по хліб ходила, Васильку, а не по яблука", — заспокоює мама. Василько питає, а чому у них немає яблук? А чого батько не посадив садка? А чого

він на війну пішов?..мама раптом розплакалася.

— Мамо, а як ростуть яблука? Я сам посаджу...

Василько не любить плачу, від мами йде до бабусі. "А чого мама плаче, — питає, — то за татом знову?" Та Василькові дуже хочеться яблука. Так хочеться, що не може забути. Мати найшла у миснику залежане, обрізала зіпсуте місце й дала.

Прибігла Остріжна Марія, принесла половинку хліба. Копачі кінчають яму копати, буде з чим перекусити подать. "Ти подумай, Наталко, що твориться на заводі, — поскаржилася, — у тебе похорон, а ми своїх чоловіків на фронт виряджаємо, того й запізнилася... Викликали робітників ніби на роботу, тепер комісію роблять їм, і додому не відпускають. Сьогодні й відправлять..."

Каменка, мощена каменем-кругляком, лисніє під сонцем. Дорога веде проти гори, виїжджені за довгі роки, сполоскані дощем камені відбивають жовтаво сонце. Деркачисі боязко йти по такій дорозі. За нею іде засмучена невістка, Наталка, несе Василька на руках. Він наставив ручку малу і снує крізь пальці легенькі подуви повітря. Спереду торохтить віз із труною і пригадує про велику прикрість таких похоронів. Може тому й погонич забігає вперед, натягає повід, щоб даліше від труни триматися, тягне за собою кобильчину кістляву, за кобильчиною тягнеться віз з мертвяком.

Перед цвинтарем процесію стали обганяти вантажні авта. Наталка відступилася набік від реву моторів. Вона впізнала, що на автах були люди з заводу. Авто за автом пробігало, ревучи й залишаючи в'їдливий дим. Процесія з мертвяком стала. На одному авті процесію впізнали. Хтось схопився, підніс руки і впав відразу, бо хитнуло на вибої. А потім усі звелися і дружньо тримали один другого за плечі. Ними кидало на вибоях, ревла авто й заглушувало голоси, що обзивалися. Остріжний гукнув так, що було чути: "Прощай, майстре! Прощай, товаришу!.."

Надїхали інші авта і заслонили процесію від зору Остріжного.

І цей похорон і ці проводи, що випали на один день, лягли на місто познакою, якої воно вже й не позбулося.

Взяли на війну решту військовозобов'язаних. А другого дня білі папірці, розліплені по місту, оголосили про обов'язкову евакуацію всіх чоловіків, віком від чотирнадцяти до шістдесяти років. Евакуюватися з своїми торбами й харчами.

Іщук боявся тепер всього — заколоту якогось, катастрофи, не знати якої, а найбільше боявся раптового нападу німців. Боявся, що не встигне втекти. Мав наган, виданий для самозахисту, а носити при собі боявся. Іван украв нагана — змовився з Льонькою Зубом іти стріляти. Стинався Іщук коло Івана терпеливо, щоб не вибухнути,

може вдасться кінчити все "ладиком". Впадав у безсилу лють і благав Івана віддати йому зброю, благав послухати.

— Ти дивися, який я нікчемний перед тобою, а я ж твій батько. Мені треба не просити тебе, а голову тобі скрутити.

Від воріт, знадвору, різко крикнула сирена. Іщук пізнав вантажне авто з бази. "По мене приїхали", — гукнув до всіх у хаті. Заметушився за всім відразу: за кепкою, за течкою, наказував дружині — "не випусти його з хати, бо й тебе рішу..."

Дорогою Іщук потроху заспокоювався, лишив домашні клопоти, розпитував шофера, що робиться на базі.

— Стій, — схопив Іщук шофера за плече, — то не Сергій Павлович пішов?

Машина пробігла ще трохи, не видно було, хто звернув у провулок. Шофер підтвердив, що то був Куценко.

— Ну, їдь.

Розповів шофер, що парторг Куценко приходив рано на базу, чогось крутився, заглядав... "Бачиш, як він говорить про парторга!?" — подумав Іщук.

Попереду через базар проїхав вершник. Іщук придивився і схопив шофера за плече.

— Стій, зупини!

Але забув, чого хотів, велів їхати. "Щось ви засмикалися сьогодні", — сказав Іщуківі шофер.

"Бачиш, як він до мене говорить", — подумав Іщук і знову мовчав.

Від ранку по місту пішла вістка, що німці взяли Київ і скоро візьмуть Полтаву. Шофер міряв поглядом свого директора заляканого, дивився, як він осунувся, посірів, хотів пожартувати над ним, але приїхали на базу. "Це ж де ще Київ, а їм уже як заплішило", — подумав шофер.

Іван Іщук тонко відчував і в сім'ї, і в оточенні, і в усьому укладі відносин своє пільгове становище. Упривілейоване становище батьків деморалізувало покоління, як псувало й розкладало їх самих! Від привілеїв ведуть початки звиродніння. У болоті, витворенім привілеями, зогнили всі дотеперішні упривілейовані стани.

Заповітна мрія стріляти із справжнього нагана так близько, ну як же Іван зречеться такого вершка досягнення. На цвинтарі давно на нього чекали хлопці. Він гримнув дверима, причинив за собою материні упрошування, зійшов з дому.

Льонька Зуб усміхався назустріч Іванові і цим усміхом питав: чи "є", чи будуть стріляти? На праве око Льонці спадала стрілкою підрізана чолка висмаленого сонцем, як льон, волосся. Коли усміхавсь — у верхнім рядку лискав маленький золотий зуб. У вуличної шпани золотий зуб — це емблема чогось більшого, як у вимерлої шляхти грамоти й герби. За зуб золотий шанували Льоньку більше, як за сприт. Борька Вронський, Филька

Галич, Іван Фролов — усе це синки батьків, подібних Іщукові, Ляоня був іншого стану — його мати вдова, жила з праці, але в цьому товаристві поважали його за вдачу, за старанність, і він дозволяв собі вертатися скрізь першим.

Товариство зустріло Івана з відчуттям якогось великого діла. Але Іван не піддався найменшому знаку їх почувань, те, що вони будуть стріляти — уже не заздрість йому. Пішли спочатку купатися.

У лісі Іван не захотів стріляти (нібито ховався б він). Краще у відкритому полі. Стріляти Іван не квапився, він докраю смакував заздрістю "ко-решків".

Придумали напекти картоплі. Галича і Фролова послали по кізяки до радгоспної кучі гною, нарити картоплі пішов Вронський. Ляоня лишився з Іваном. Він знав, що його треба чимсь зрушити з заїлої погірдливості. Лежали на стерні й говорили знічев'я. Дорогою проїхало вантажне авто.

— Даю слово, "куйбишевці" їдуть, — гукнув Ляоня. Іван ожив, ніби на цьому зійшовся його день, розв'язка якого ніяк не приходила.

"Куйбишевцями" називали тих, що утікали, тобто евакуювалися, задалегідь за Волгу, як уряд з Москви евакуювався в Куйбишев. Утікали партійні й советські відповідальні працівники, везли з собою одягу, харчів, грошей та різних цінностей — не до їхнього чину міряно. Це була власність установ, підприємств і цілих районів,

областей, де вони правували. Ходили дотепні анекдоти про пограбування "куйбишевців" у дорозі. Льоня розповів Іванові, як недавно десь лише грошей сто тисяч забрано з одних рук. — "О, куш шпана зачепила!"

— Я теж зачеплю, — з викликом озвався Іван. У голосі в рухах, як зводився встати, був виразний натяк на зневагу до Льоні за його заздрість до ста тисяч, ніби до чогось досі нечуваного. У їхньому товаристві з заздрости нічого не робиться, лише — з відваги та чести до себе.

Льоня не зчіпався з ним на порухунки за ображену честь свою, поспішив виявити, що вгадав намір Іванів і запитав: "А коли "куйбишевці" боронитимуться, стрілятимеш?" Гукнули Вронського, пішли до дороги.

Під горою загурчало авто. "Робимо відразу, без дипломатії", — сказав Вронський і з передчасною радістю обкрутився на п'яті.

Хлопців заздалегідь розбирав азарт. Льоня притих, Іван тиснув пітною рукою в кишені нагана, щоб не тремтіти. Борис жував соломинку, чолка насунулась на очі і з-під неї блискали чорні вогники. Над'їхало авто й зупинилось.

— Гей, ви колгоспники!?! — озвалась з кабіни вантажного авто плечиста людина. З напнутої на плятформі авта халабуди загукали жінки, де можна купити хліба, де масла, яець, молока...

— Як можна оминати Харків, об'їхати стороною? — питав той, що у вишитій сорочці.

— Чому об'їхати?..

— Ой, що ми витерпіли, під якими бомбами були...

— Чому ж за Волгу хочете? — не приховуючи глузування, запитав Вронський.

— Ну, ви дома, Україна ваша, а ми що тут робитимемо, доки війна закінчиться...

— От воїни отечества... — вилаявся Вронський, оглядаючись за співчуттям до Івана.

Льоня заклав у рот пальці й свиснув "по-солов'ячому". Хлопці назад п'ятами відступили від авта. Тріснув зовсім слабкий постріл. Іван сподівався вибуху. Від надмірного хвилювання його трясло. У халабуді на авті, звичайно, усі знепритомніли. Один шофер, що байдуже посміхався на розмову хлопців з його начальником, не знепритомнів, його поцілила куля. Він схопив кермо та мусів пустити. На лиці в нього лягла сіра тінь, виставивши за кабінку ліву руку і розставивши пальці, струшував краплі густої чорної крові. Кров набігала, і шофер знову струшував краплі, зиркаючи на Івана з болючим німим жалем.

У Івана вистачило притомности пригрозити голосно, що застрелить кожного, хто ворухнеться. Льоня і Вронський зігнали в халабуді жінок, їх було дві, у кут. Смикали, хватали і нічого не могли зрушити, усе велике, поув'язуване, позашиване. Єдине, що могли взяти — туго напханий портфель з нікельованими бляшками та валізу. Портфель полетів на стерню, скільки можна було кинути далеко, валіза гупнула на землю. Начальство в кабінці шарпнулося. Іван не цілячись вистрелив.

— Що ж ти б'єш, шмаркачу, — різко вилаявся шофер. — Ти не міг без крові це зробити. Ти ж трусишся увесь, а йдеш грабувати...

Іван бажав би скочити і вхопити зубами шофера за таку образу. Злість приглушувала в ньому страх, він заскалив око, ще раз вистрелив у шофера. І за цим разом промахнувся, укусив себе за пальці. Та треба було втікати: на шляху появилoся знову авто.

Увесь день старий Іщук був мовчазний. Голос у нього навіть благіший став і характер також, відпустив робітників бази додому раніше.

Коли всі розійшлися, бухгалтер передягся у робочий халат, переодяг і Іщука. Відкладали по комплекту кожному: Куценкові, Іщукові, бухгалтерові... Працювали мовчки і поспішаючи. Це насторожувало. Запнули брезентом наготовлене — "Хоч трупом ляжете, а не смієте рушити — броня!" — наказав бухгалтерові Іщук.

Бухгалтер хвацько відбив на рахівниці кількість кожного комплекту: смалець, цукор, борошно, мед...

— Добре, дуже добре... Тепер же я вас прошу, Борисе Петровичу, а в цьому і ваш інтерес, накладні я підпишу, а дату поставите, тим днем, коли ми виїдемо. Заадресували накладні — "для евакуаційного маршруту?" Теж добре.

Посидівши, позітхавши, Іщук заговорив — ніби це він уже прощається, повідомив, що базу

передасть бухгалтерові, таке є рішення, просив тримати в таємниці, бо він передчасно признався.

— А я думаю, що Київ не піддасться німцям. Туди, кажуть, відлетів сам маршал Тимошенко.

Іщук аж тепер довідався, чому за Київ сьогодні багато говорять. „Оце трагедія, оце трагедія...“ — заговорив.

Додому ішов надломлений, розбитий клопатами. Біля аптеки гурт. Прислухався й собі. Під самим містом за Мжею стався напад на евакуйованих. Ранено шофера і пограбовано гроші. Певно партизани появились. Але це неймовірне. Іщук знає червоних партизан, а червоні своїх не грабуватимуть. То робота бандитів. „Значить падає власть“, — подумав прикро.

Потерпілих взяли до міліції скласти акта. Шофера ранило легко, куля пройшла нижчим м'язом передпліччя, не зачепивши кістки. Стріляно з застарілого, не армійського, калібру нагана.

Жінки в халабуді на авті тим часом лаяли грабіжників на всю вулицю, ніби вони, грабіжники, також були тут між людьми. Називали „шмаркачами“ петлюрівськими — „то вони за Україну помстилися нам, бандити...“

— Самі ви петлюрівські! — вилаялась на халабуду молодиця. — Коли вони були, ті петлюрівці. Нападять на грішних. Утікають за Волгу, а нас петлюрівцями обзивають... Бачили таку правду?!

Зібрання місцевої партійної організації було суворо таємне. Мали визначати об'єкти, які підлягають знищенню при відступі.

Про завдання говорив парторг Куценко. Інструкції й засоби для знищення визначених об'єктів одержать із спецвідділу ті, кому буде доручено виконати завдання. Далі парторг інформувач, як стежити за населенням, орієнтуватися в його настроях уже тепер. Хто приховує хліб, запасується харчами, той не з нами. Щадити нікого не сміємо: хто піддався паніці, той скапітулював, а це пряма поміч ворогові. На фронті таких убивають, як бацили смертної зарази. Мова йде про маси, які піддаються біжучим настроям і не вміють розбиратися в подіях. Про явних ворогів не говориться, їх слід виявляти й знищувати.

Від такого голодного й жадібного окупанта, як німець, населення не одержить ні харчу, ні палива, ні медичної допомоги. Спалений хліб, спалена земля і буде тим засобом, яким треба ударити по населенню. Чим дошкульніший удар — тим більший ефект. Куценко нахилився над паперами й вичитував далі. Засіб спаленої землі виявляє функцію, яку кожний більшовик мусить зрозуміти! Тут ми одержуємо можливість впливати на обставини під окупантом. За шматок хліба населення почленується між собою: одних штовхнемо на ласку німців, інших проти цих уласкавлених. Нестерпні умови зломлять тих, що намагатимуться найти рятунок поза нами і проти нас. А це, власти-

во, й буде наш прями́й ворог. Його ще немає сьогодні на поверхні, але він немину́че з'явиться, народиться. У війні оживають тенденції децентралізації країн такого типу, як ССРСР наш— від Сахаліну до Балтики.

Маси повернуться до єдиного рятунку — шукатимуть визволення від окупанта. Це буде ґрунт, на якому наші гармати виграють переможний бій, коли ми не дозволимо визвольним прагненням піти поза нашою контролею. — Далі Куценко вичитував ще докладніше:

— Боротьба за Україну завжди була боротьбою за хліб. А боротьба за хліб— це боротьба за панування. Хліб це панування. Володіючи таким засобом, як хліб, большевики перемогли у себе дома, переможуть і в усьому світі!

Присутні зідхнули. Іщук мовчав, він не заговорив про трагедію. Це його не лякало, він буде евакуюватися як власник авта, повезе Куценка з партійними документами. Настало йому, нарешті, звільнення від страху. З сином помирився. Іван якось приніс у жовтому портфелі з нікельованими бляшками сто п'ятнадцять тисяч рублів червоними лискучими тридцятками, і старий перемінив гнів на милість. Погодився, щоб і нагана Іван тримав, він краще зуміє його носити.

Розпорядження по партійній лінії приписувало вивезти в далеке запілля партійні особисті справи і документи, члени партії, українці, залишаються на місцях до останньої можливості і переходять у розпорядження керівників підпілля.

— Власне я не знаю — чого я українець? — питав себе Іщук уголос і відповідав.— Прізвище мое... (тут він почав приміряти) „іскаць — іщу, Іщук“, добре виходить!— Не міг стримати задоволення — партійне розпорядження його не стоується, він виїжджає!

Нестриманий вияв задоволення в Іщука і те, як Куценко облегшено кінчив збори і прощався — ”до зустрічі з перемогою!“ — приголомшили присутніх.

У Катерини Мороз зродилося, ще не усвідомлене виразно, почуття протесту. Своєю жіночою істотою вона не здолає випробувань, які перед нею накреслюються. Але готова іти їм назустріч — на зло слабодухим пристосуванцям і переляканим. Хай, вона лишиться до ”останньої можливості“! Вона не ховалася з переміною своїх почувань, хотіла, щоб цю перемену помітили в ній. Гукнула Куценкові навіть зачіпку якусь глузливу на прощання. Та він тепер утікав від неї.

„Так глибоко сягає війна... — думала Катерина. — І де сходяться грані удару!? Чи знають собі люди, прості роботарі, що війна уже давно прийшла сюди, де вони вивершують стоги...“

Як іти через базар смерком, бере острах: зникають будівлі, вулиці навколишні, лишається одна велика пустеля темряви. Катерині здається, що вона одна лишається на світі і ця пустеля. Далеко-далеко почулися розкотисті вибухи авіобомб.

Німці бомбардують Харків. Хотілося захисту, при-
тулитись до дужих плечей. Нічого не знати, бути
собою, покірною жінкою. Принада покори жіно-
чої! Це теж щастя — скоритись мужній силі, що
підносить її, як жінку. Коли б це з нею був її ми-
лий Михась, суджений, з яким малося жити... З од-
ним відчуттям, що він є десь, не зацурав її —
як усе виглядало б інакше для неї. Мерехтливі вії
стрепенулися і по лиці потекли дві теплі сльози-
ни. Та й знову не знаходила ні сили, ні сенсу три-
матися. Може й правда Марусина — все одно вій-
на! Чи варто сперечатися проти неминучості? Ли-
шається спішити пожить? Марусі це так легко да-
ється.

Отак і розчинилися перед нею двері примі-
щення санітарної дружини, де вони — подруги-
санітарки — "тримали вахту", відколи війна на-
стала. Кімната накурена, надихана під стелю, пе-
реповнена випарами, галасом. Катерину зустріли,
як того, хто пізно ходить і сам собі шкодить. Усі
уkontентувалися тут. Серьога розповідав, як до-
бував випивку: "Давай б... блідий будеш, спирту.
Німцям бережеш. (Маруся пищала — що не бе-
реже нічого для німців.) Застрелю, як не даси. По-
бачив завхоз, що не жартую — витягаю наган,
дав! Сало й спирт давай нам, — вігукнув Серьо-
га, — ми тепер, хоч і міліція, а на воєнному ста-
новищі!.."

Ната, як завжди, не п'яніла і тримала форму.
Вона, певно, мала "діялог" з лейтенантиком і той
хотів її взяти каламбуром. "Ната, Нат-точка, зав-

дання воєнного — трапить у т-точку...“ — „Зумій трапити“ — лукаво відповіла Ната.

Так багато було передумано про це, що Катерина злякалася: як вона трапила „на вахту“. „Чого ж ховатися від себе, коли тебе самі ноги сюди носять“, — вразила себе докором Катерина. Її не помічали, вернулася, грюкнувши дверима, й утікала. Рада була, що втікає, її нога більш не ступить тут.

У господарів з чимсь клопоталися, чути було по жвавішому рухові. Катерина перемогла вагання і зайшла до них. До Закаблуків приїхала дочка з дитиною з Лозової. Боялася сама лишатися, бо наближається фронт.

Як у цих людей просто, які їх думки багаті простотою. Чотири роки Катерина учительвала в цьому містечку під Харковом і чотири роки мешкає у Закаблуків, а вперше таке пізнала серед них. Катерина відчула неокупиму вину перед людьми. Народ винесе все, він героїчний на терпіння. Навіть терпіння тут має інший відгомін. А вона слаба істота тільки може слабувати до нікчемности. Це зовсім інший світ інших людей. Як він тут близько і як їй далеко до нього.

За вечерею гомоніли, упросили Катерину до вечері. Коли вона що їла з таким смаком для здоров'я?

— І ви чимсь журитесь? — запитала Закаблучка, зауваживши пригнічений настрій Катерини.

Катерина усміхнулася одними кутами уст, не порушивши задуми на лиці.

— У кожного своє горе, — озвалася Олена, зітхнувши, погладила свого малого сина, зазираючи йому в оченята.

— Вернулася б Варка з тюрми, пережили б оце фронт, та й жили б тоді по-інакшому...

Закаблук певно упікся картоплиною гарячою, раптово кркнув, похопився на стару поглядом.

Забігла Меланка, Варчина подруга, стурбована надією непевною заговорила: "А ви знаєте? — вернулася одна жінка з окопів, хвору звільнили — розказує, що сам маршал Тимошенко оглядав окопи і говорив людям, що німець далі не піде, отут дадуть йому останній бій, у трикутнику: Київ — Харків — Дніпрельстан, і загине німець, покотиться геть з України нашої... вернуться всі наші з війни!"

— Ну, й слава Богу, — перехрестилася Закаблучка. (Закаблук пожвавішав, розпитував.)

Катерина подумала — "Як вони хочуть вірити, щоб війна сюди не сягнула. А прийде — будуть жити "по-інакшому" тоді..." — Стало невимовно тяжко. Заслонивши лице рукою, промовила до себе, щоб не стурбувати присутніх — "Я захворіла сьогодні, я тепер хвора..."

IV

Дощовий жовтень цвіллю припадає в полі. Зіпріли стерні від дощів, лани поросли падалицею, як степи дикі в татарщину зеленіють буйно.

Тишею шугають тіні людські по ланах. Коли їх заслоняє від зору туман, вони шугають зовсім близько — смугою прошумлять і полишать стогін людських душ. — Чи ж землю сиру їсти встали?!

Сьомакові здається, що вовки скоро витимуть між свиріпою та нехворощю на покинутих чорних парах, як вили у тридцять третьому році.

Ще недавно, здавалося б, у полі ушух перепел, відгриміли жнивварки... відскрипіли вози...

На ніч тіні зникають. Високо через голову летять німці бомбардувати Харків. Нарівні з зорями лускають фіялкові вогники зеніток. Глухо погримує, стугонить темрява на землі й на небі.

Коли стихне, старий іде з вилами спати до яру, у вовчужаму. А вухо його не проспить, коли й синиця ворухнеться у гіллі.

Перебравшись висадженим на Мжі залізничним мостом Марія Остріжна й Наталка Деркач спішили до радгоспу, овочево-дослідчої станції, по накопану моркву свою. Спішили, щоб більше встигнути за день принести. У радгоспі вони заробляли городину на харч, зароблене перевозили

в суботу, підводу супрягою домовляючи. На останку копали покинуту ділянку моркви — хто скільки встигне накопати, те й забирає. Накопану моркву треба переносити через Мжу, залізничним мостом, бо річка від осінніх дощів розлилась обабіч і від містка на річищі лише кобилиці з води виглядали.

Впереді на переїзді через високий залізничний насип появилася вершник. Жінки не здивувалися йому. Він розглядав у бінокль простір в напрямі Водолаги, там схоплювались без звуку білі клубочки диму на тлі прозорого неба. "Що воно таке?" — порівнявшись, запитали жінки. — "На здобич якусь ідуть", — подумав про них вершник і порадив зійти вниз з насипу, бо то німецька артилерія б'є і йти відкрито небезпечно. Раптом за спиною почувалися літаки. Ішли низько, понад річищем Мжі у шнурок аж три, наче вовки-сіроманці переметнулися один за другим через дуги залізничних мостів. В мент одного блиску напали на бір перед Оболонню, зняли страшенну стрілянину, кидали авіобомби. Вночі військо виїхало з бору і літакам не відповів жодний постріл в бору.

Після переляку тяжко було жінкам вертатися. Конструкція мосту (зовсім неушкоджена) лежала одним кінцем до води, Остріжній зробилось недобре Наталка підтримувала її і сама трималась за неї. Вони рачкували перехиленим мостом по шпалах угору і мліли від уяви, що літаки, вертаючись, нападуть на них.

Залитою дорогою через Мжу їхало дві під-

воді, переїхали місток, на цім боці застряла одна. Меткі подорожні розвантажили першу підводу на сухому, заїхали до другої, скидали частину вантажу та й виїхали обома. Робилося це в них скоро. Зблизька жінки пізнали на підводах військових, були середньої ранги командири, артилеристи й пілоти. П'ять осіб на два вози. У передку кожного воза намощено мішків — білі, мабуть з борошном, мішки, на них хлопці сиділи й правили кіньми, ззаді на возах було повно настріляних свиней, ще парували туші, а зі споду, з підток, скапувала свіжа кров. "Нема сала, самі свині — будь здорова, Україно!.." — заспівав на першому возі хтось. — "Сам ти свиня!" — сказала про себе Наталка. А їй (ніби у відповідь) гукнув погонич з першого воза: "Без паніки, мамашо..." Остріжна зауважила Наталці, щоб мовчала, бо вони її чують. Згадала про свого чоловіка, лейтенанта, Наталка, тяжко їй подумати, щоб він теж так воював.

У місті почався грабунок. Розпалені гурти людей кидалися по крамницях випорожнених давно. Люди люті були, били вікна, ламали полиці, тягли додому все, що траплялося — дошки шматок, дровиняку, залізо іржаве, помсту якусь у цьому відчуваючи. З базару натовп перекинувся на базу, якою "до останнього" правував Ішук. У цей натовп втяглися й Остріжна та Наталка з своїми порожніми мішками. Розбили замки на базі у великому порожньому приміщенні склепів луною різко відбився людський крик, підкидав злість роз-

палену. Погром зчинився, аж курява встала. Вронський Борис виліз на високу купу тари й закричав азартно: "Бий буржуїв!.." Помагали йому зчиняти галас "кореші" його з вуличної "шпани". Тара раптом почала горіти. Люди розтягали купу, щоб погасити вогонь, та й несли додому, що мали в руках. Остріжна Марія знайшла гирю кілограмову. Підкинула гирю в мішку за плечі і тепер більше чула злість свою на порядки, з якими лишила людей влада, що втекла. Несла за плечима Остріжна гирю чавунну, як болячку, як аргумент люті своєї, і вже з викриком бігла за людьми громити аптеку. Наталка бігла десь впереді. Дубові двері не подавалися під натиском натовпу. Появився Борька Вронський, закричав — "бий буржуїв!" Полетіли з плаксивим брязком вікна, у великі діри полізли навізжені люди...

Зайшла бійка за якісь пляшки з чорною кров'янистою рідиною. Розпалена злістю жінка пробирала собі на очах навислі коси запатлані й кричала, рвучи з рук у сильнішого за себе чоловіка пляшку: "Катюго, дай і мені, не зажирай усього собі... я хоч і не знаю, що воно, а дай!" Той відіпхнув від себе разом з пляшкою її; вона впала, заверещала, що її б'ють. Розбій зростав. Борька сипав через вікно різнокольорові папірці етикеток до ліків і верещав.

Ні сили вже ні сенсу не мали Остріжна й Наталка лізти вікнами в аптеку.

— За що вони б'ються?

— А хто знає, ось подивіться.

Наталка взяла з рук когось незнайомого пляшку, на етикетці прочитала: „гематоген“. „Це кров зацукрована, — пояснила. — Препарат такий з скотячої крові від недокрів'я. Колись сама для дітей таке купувала...“ — Та роздумуючи додала: „Добре було б тепер набрати такого — було б чим підтримати дитину, коли нічого дати їй з'їсти“.

— Я й не знала досі, що таке для людей виробляли... Повтікали — щоб їх самих на гарячу кров переробило!...

Вронський перекинувся на інші об'єкти, спалили трансформаторну будку — електрика в місті погасла, побили вікна у приміщенні міської ради... Лікарні погромити не далось. Головний лікар не евакуювався, з ним лишилися інші працівники, зберегли обладнання, доглянули хворих.

Станцію громилла друга група. Із двору залізничної школи люди несли мішками вугілля. „Зайдемо й ми наберемо по мішку, — захотила Остріжну Наталка, — це ж наше, сусідське“.

У приміщенні школи бухгалтер з продуктової бази, отой Борис Петрович, вирубував вікна з рамами. Йому помагали домовлені помічники.

— А що ви тут робите, як у себе дома? — запитала, не здоровкаючись Остріжна.

— Питайте у хазяїна, ми тут тільки робітники...

— Що?! — власті кінець і всьому кінець, — взяли, хлопці! — Борис Петрович, не глянувши на

Остріжну, наліг плечем на фортепіано.

Важкий музичний прилад підкотили до вирубаного вікна. Борис Петрович мотався без передиху, розчервонівся й змокрів. Заповзятливість його ображала Остріжну.

— Виглядає, Петровичу, що вам школи не потрібно, так ніби у людей і дітей уже не буде?..

— Вам може хотілося б, щоб і власть лишилася, а не тільки школа...

Остріжна не стримала себе, замахнула гирею в мішку. Отут вона й кінчила б з своєю люттю та важкою гирею не розмахнулася, гиря смикнула вперед, Остріжна заплакала голосно від безсилля. "Отакі зажерті самі зжеруть усе місто, не треба й німців нам..."

Борис Петрович не відриваючись від роботи погрозив Остріжній. Він був уже певний, що фортепіано пройде у прорубане вікно, його розбирало приємне задоволення, що він дома в себе матиме цю музику.

Було за полудень. Из-за гори вдарила по місту німецька артилерія. На станції перед пероном черкнув об камінь набій гарматний і не вибухнув. Страху від цього більше, як від вибуху. Помічники бухгалтерові кинулись утікати. Він заступив їм дорогу з важким залізним ломом. "Куди!" — гукнув. Потім заохочуючи додав: "Привеземо, хлопці, — відро спирту ставлю і закуска — сало! Страху немає, взяли — німець двічі в одно місце не стріляє!"

Горішню частину міста німці зайняли завидна, на долішню, за залізницю, не появлялися до ранку.

Жаль Сьомакові старому, що отака земля і праця така людська лишилася так намарне: чорний пар покинутий на пустку, озимина не посіяна. У куцах енхворощі польової та свиріпи на пару повелися дрохви табунами, вовки водяться, певно, в глибині поля. Третю добу Марко Сьомак тирлує волів у полі та на пар у глуху нехворощ наvertsає, щоб від людського ока ховалися. Третій день... До трьох раз щось триває, а за третім разом трапляється вже й кінець. І Сьомак не прибере собі ради — що б він вдіяв, коли б його зловили з волами отак.

На евакуацію з волами вирядили Сьомака за розпорядженням парторга Куценка, Катерина Мороз стала рішуче проти внесення Сьомака до списків осіб, які підлягали арештові й знищенню при відступі. Сутичка тривала гостро, але коротко. Найгостріше зчепилися вони без слів, поглядами. Катерина витримала. Куценко зрозумів, що вона готова важити всім, також і тим, на що він натякає. Зламати її остаточно немає потреби. "Якщо зачіпається з ним — не все порвано, — міркував. — Прийде час, коли вона ще вернеться до нього". На зборах сутичку між ними прийняли за особисті порахунки, перейшли до порядку денного. Після Куценко наполіг, щоб Сьомака евакуювати з во-

лами — його, мовляв, небезпечно лишати німцям.

Два дні тримав Куценко полохливого Іщука за Харковом над Салтівським шосе. Виглядав Сьомака з волами. Третього дня взяв коня, "партизанську зброю" — здивував відважністю Іщука, довів до гістерії свою дружину раптом такою хоробрістю, велів чекати його у Куп'янському — поїхав особисто перевірити, чому сталася затримка з волами.

Великих повноважень для перевірки він тепер не мав. Терен перейняло під владу свою підпілля. На відважну подорож майже в запілля — "в останній мент" заманила Куценка спокуса "вкупити з облоги" Катю, — як він міркував собі, що так їй і скаже про свій ризикований вчинок. У райкомі партії в Харкові можна було зробити документи для евакуації, він і виготовив на Катю. А нагода, кажуть, спокуслива, спокусила його повернути втрачену "ясочку".

Якщо воли не евакуюються, то могла статися з фронтом затримка, як уже було під Полтавою. На Красноград пішла Третя гірська дивізія імени... Тепер чомусь зайшло в голову Куценкові, що Сьомак справді добрий господар і такого добра, як воли, не лишив би німцям. За цією прикметою Куценко припускав, що з фронтом сталася затримка, поспішав. Уява підігрівала пляни — як він вишле дружину свою наперед потягом, для безпеки, а сам з „ясочкою“ поїде автом...

Досвідом своїм відчував Сьомак далеко навколо простір. Звечора німці не летіли бомбардувати Харків. Помічалась переміна. Пригадав: отак з вилами починав війну, ходив ловити парашутиста німецького в житах під командою Куценка. Як починалося, а як кінчається? Куценко втік перший, колодязів не стережуть... Нав'язалася думка старому, що він та вила його — тільки й сили отут у полі, починав розуміти, що боронитися мусить, якби що трапилося.

Вдень старий блудив між нехворощю, у свиріпі пересиджував на пару. Ночувати ходив до яру у вовчу яму. Навмисне тримався далі від куреня, залишеного на бурячинні, де його могли б найперше шукати.

Ухо вловило далеко десь тупання, а ще переодивши, кінську ходу розпізнало. Сьомак спустився до яру, у чагарник. Долом було зовсім поночі, глибокий яр темрява виповнювала вщерть. По рипові збруї пізнав Сьомак, що їхав вершник, а по кроках — що був він один. Як дивитися низу проти неба, що підлизувалось краєм, вирізнялась силвета вершника. Сьомак впізнав по ній Куценка.

Проїхався Куценко до стогів понад яром, горбом, де видніше було. До чорного пару, де далина западалася в темряву чорну, не поїхав, то й волів не побачив. Не знав і про Сьомака, що він тут десь. Після першого напруження Сьомак заспокоюватись став, відчував, з яким острахом

крутиться тут Куценко, і в почуваннях брав над ним гору.

Куценко спустився знайомою стежкою до яру, де твердим суглинковим сподом вела дорога, вкочена в одну колію аж до шляху. Кінь харапудився, присутність живого духу чув. Припнувши до дерева коня, Куценко вернувся, пішов до стогів. "Сто бісів твоєї матері, що задумав!" — вилаявся в думці Сьомак. Коло крайнього стогу Куценко присів, насмакав сухого з середини й підпалив. Під стогом запалало.

Приміченою стежкою біг до коня Куценко і напоровся на вила, ріжками вгору наставлені. Повис на вилах, землі не дістаючи ногами.

Сьомак старий похолонув зі страху та довго не оглядався, побіг вогонь гасити коло стогів. Слабе полум'я вигоріло на сухому, насмиканому з середини, і не могло вхопитися за сирий, порослий назовні стіг. Сьомак ударив кілька разів одежиною й забив вогонь. "Як без пуття жив — так і кішчив, — подумав Сьомак про Куценка. — Підпалити до пуття не вмів, а йшов на підпал!"

Не хотів Марко Сьомак гріха на душу брати — щоб руки кривавити. Доки Куценко підпалював стіг, Сьомак звів до купи дві берестини обабіч стежки до глибокого яру і запрутив між ним вила ріжками вгору. "Що буде, — перехрестився, — є на світі правда — Куценко бігтиме від підпалу сюди, а немає, то помине його лиха година..."

У бік Харкова всю ніч горіло небо. Не спав старий до світанку, без вил — мов без гук почу-

валось. На світанні пройшла шляхом валка німецького обозу. Сьомак нагнав волів на огороди, щоб по людях розбрелися, налігав собі пару молодих бичків — "за провідників" узяв та й рушив до свого двору.

Осінній ранок сірий і важкий. У Закаблуків не спали цілу ніч. Повдягані сиділи, з наготовленими вузлами пожитків на всякий випадок, може стрілятимуть або хату запалять... Не спало все місто, мертве чекало ранку.

Зранку Закаблуківі не сиділося в хаті, хотілось людей побачити, чи всі живі, запитати. Ось воно й кінчилося. За одну тривожну ніч минуло, відійшло так далеко, що й спогад про нього не в'язався до купи. Аж хочеться поговорити з кимсь про це. Побачимо, яке ж воно буде те нове, що прийшло.

Борода широко лежала Закаблуківі на випростаних грудях, розправились хмурні брови, очі проясніли. Бачив навколо себе все інакшим надворі. Кожне деревце, підсішок, повітчина, хата його, поросла на даху зеленим мохом — усе ніби з ним разом пережило пережите. Себе бачив Закаблук у добрих юхтових чоботях, купованих ще в чернігівських шевців на ярмарку колись, приємно пахнучи скриненю, зігрівала душу тепла бобрикова куртка, на голові шапка святкова смушева. Ніби й справді він одягся святково заради такого дня.

Може й до речі так одягнений. Нове ж бо починається, зустрічати годиться! Німці кидали з літаків листочки та землю ділити обіцяли. Тепер понести б їм той листочок і показати, а що, мовляв, скажете — обіцяли, ми вас чекали.

Сьомак глузував з таких сподівань; ще в дев'ятсот п'ятому році такими гаслами людей дурили, а тепер німець пішов на таке. Налякав старого міх, то й торба страшна. А Закаблук приховав собі один той листочок за образами — всяко може бути, така обіцянка може ще й пригодиться.

Вкінці садиби із сухостою-бур'яну на обніжку виліз німець. "Ну, тут можуть стріляти..." — зміркував Закаблук, повернувшись до хати. У сінях спіткала його стара, накинувшись докоряти несповна голосу: "Де ти ходиш, сусідка он вступила, — німці прийшли, каже, ходять по хатах і яець та сала требують... Обшукують по всіх кутках за солдатами".

— Бачив, бачив їх, он горобців на огородах випужують...

На старій Закаблучці нова давня "отласова" юпка до семи фанд, рясна рипсова спідниця, сорочка лянна з мережкою, очіпок може ще вінчальний. Закаблук добре все зауважив на ній і посміхнувся — на про те йому стара, Віш ось розшукає за образом німецьку листівку і добре перчитає, як німці землю ділити обіцяли.

Ще з порога Закаблук гукнув: "Ну, кінчилося, хай йому!" Щоб і не снилось. Тепер житимемо... — Сідаючи кінець столу побачив Катерину Мороз, прийшла до них, бо боялася бути са-

ма, коли німці появилися. "Побачимо, як будемо жити", — поправив себе Закаблук. Велів прибирати з виду наготовлені вузли та снідять готувати.

Виглянув Закаблук у вікно, а німець прямував городом до хати, за ним ще щось маяло. Надів обома руками шапку нову і вийшов назустріч, перейняти німця, щоб до хати не йшов, бо вузли не прибрані лишилися.

При господарю німець закинув зручніше рушницю на плече і владним жестом ткнув словничок, притримуючи слово "партизан". "Якщо партизан, то значить червоний, і німець його хоче убити", — промайнула думка у Закаблука. І став просити німця, щоб не робив цього на його подвір'ї. Просив, як умів — жестами, спонукою в голосі. Німець, певно, й зрозумів, відступив півобертом, повів поглядом через плече. "Партизан" зрозумів, що треба йти далі. "Кров на моїй землі — що й на душі", — приходило з полегшенням виправдання Закаблукові. Але куди ж він його веде. Упросив жестами почекати, ось покличе Катерину Петрівну, і вона розтолкує йому, щоб вів свого "партизана" кудись геть.

Катерина Мороз мала сумніви щодо знання німецької мови, до того ж боялася зустрітись з німцем, рішуче відмовлялась. "Та хіба ж він знає про вас, що ви..." — Закаблук урвав, бо й сам відчув, що по-дурному вийшло у нього це. Стрепенулася Катерина, накинула теплу картату хустку, не чекала, доки Закаблук надіне обома руками нову шапку, вийшла.

— І навіщо ти жінку розсердив, — затримала стара Закаблука.

— Та хіба ж який чорт знає, що вона учителька та партійна...

Закаблучка затулила йому рота — "Не партійна!.. вона жінка..."

Німець ткнув Катерині словничок. Помітив Закаблук, що й тепер у німця вийшло це так само уперто-машинально, так само й слово "партизан" притримав німець пальцем. Катерина зблідла, прочитавши. Щоб ця людина вмерла, не треба її убивати, спіткнеться і вже ніколи, повалена, не встане на ноги.

"Партизаном" був полонений, що випадково трапився німцеві один, і за приписами він не міг його випустити тепер, шукав місця — де б його убити. Як дитина передчасно постаріла з голоду — виглядав на лиці полонений. Очі цілком згаслі землісті, як і лице були. Вухата шапка солдатська незручно трималась на голові, сіра шинеля, наче лубок, не горнулась до тіла і дерев'яні рукава спадали з плечей, ховаючи обвислі руки. Найприкріше було те, що цей "партизан" чув розмову — говорилося, щоб його не вбивав німець — чув і мовчав. Ніяким чином не боронився, апатично чекав, наче б з усіх тут йому найбільше байдуже — що з ним станеться, і страждання внутрішнє його стомлювало лише тим, що німець так довго, так набридливо шукає йому місця на смерть.

Катерина гаряче боронила, з трудом укладаю-

чи фрази, просила відпустити цю людину — це не "партизан", а полонений, вона поручиться за нього... Здавалося, що німець і був би радий позбутися обов'язку убивати людину, понуро повернувся виходити з двору. За ним повернув і "партизан", спіткнувся та, наче задеревенілий, підбіг, дрібно рухаючись лише ногами, щоб повернути тілу втрачену рівновагу.

Рятувати, рятувати — билося серце Катерини. "Він його уб'є!.. — кинулася за поміччю до Закаблука. Та німець був уже за двором, тепер до нього не мав найменшої зачіпки Закаблук, — лише утер зворушливу сльозу жалю. Катерину не брали сльози.

Через паркан видно було, як німець перейшов вулицю, а за ним крок у крок ступав полонений. Завернули у заїзд на огороди громадські понад левадою. На леваді німець вигнав перед себе "партизана", гримнув постріл, встала хмарка диму.

У хаті Катерина виплакалась відразу глибоким риданням, витерла сльози та й поглядом оминала зустрічі з кимсь. За якийсь час рипнули двері, до хати увійшов німець, той самий, що "партизана" одвів на леваду. Став німець серед хати і з відчуттям належності вимагав дати йому "яйко", вказуючи жестом у наставлену торбину. "Чи не здурів він?" — подумав Закаблук, — може плати такої домагається за те, що з убивством поступився з двору". Мовчки дали німцеві "яйко", мовчки він положив його у наставлену торбину,

мовчки вийшов, довго й уважно зачиняючи двері.

У Закаблуків не снідали цього дня до вечора. Коли смерклося, зібрались біля столу поїсти хоч картоплі, холодної від ранку. У п'ятні не бачили одне другого в лице і здавалося — що ніч забрала собі частину важкого суму і рознесла його з темрявою по всіх людях.

— Наділили одному землі, — зідхнув Закаблук.

Стара Закаблучка стала злагодити гніт — завітати лямпаду за мученицьку душу убієного воїна. Коли вона, спинаючись догори, піднесеними руками ставила перед образом скляночку з слабеньким вогником — Катерина задивилась на лице Божої Матері, осяяне маленьким колом світла і, відчуваючи, що її ніхто не зауважить, перехрестилася.

Катерині здавалося, що з вогником лямпади надія якась завітала до хати. Стара відступила від образу і тричі перехрестилася вдячно. "Що воно буде, що нашої Варки не чути", — тихо згадала.

Діждавши ранку, сусідська Меланка пішла по людях, за мужа свого питаючи: говорили їй, що він прийшов був з війни вчора (разом з німцями) та не впізнавав своєї хати, ходив городами і допитувавсь — де ж він живе, що ніяк не втрапить.

Німців била лихоманка від безсилля. Порівняйте легенду про покараного жадобою. Дав йому Бог бігти землею: скільки оббіжить, те й пося-

де володіти! Він знесилився, оббігаючи, упав та ще руки простяг — пазурами зачелити більше для себе. Найшли його задубілого, а пальці викорчовувать довелось, бо прикипіли до загарбаного.

Тепер хібащо пальцями посудомленими здатні сягнути німці дальше того, що загарбали під себе. Їхній Бог виявився невдячним до них — відмірив забагато їм бігти.

Німецький солдат викручував суглоби в загуслинах розбитих дроїг по континенті українського чорнозему; надпотужні дізельні витоплювали вальниці, зривали бльоки, баварські бітюги, з урізаними по стегна ріпицями хвостів, ламали хребти, а в уха їм булькала рідина збовтаного ґрунту і витискала на лоба білки очей.

То не були очі нещасної тварини. Так дивилася безсила жадоба, яку само Провидіння їхне виплекало й розпалило до тваринної пристрасти. Їх і загорне, очі тупі, земля на шляхах у цім краї — з незаплющеними й по смерті білками упертої тупости, як баварський бітюг у праці, підігнаний до ранжиру з хвоста.

Дощі не вгасали. Восени пішли більші, непроглядні. Поедналось небо з землею та й підняло на супротивника хаші великої землі української! Обезводнілі старі річища виповнилися поза береги, плеса й саги злилися в озера, розлилися луки, а болотяні застої й плавні стали бездонними. Дощі вивели води в повідь, і поплили вони аж до моря, перетинаючи всі шляхи по Україні.

Полковник-фронтовик вибув зуби золоті унтер-

офіцерові Зальцманові за непроїзну дорогу. Полковник спізнювався на фронт з підкріпленням. На просмиках через балки він затратив час навіть на перепочинок передбачений. Заїжджені коні, перекинуті вози, загнані авта так захарастали запілки дороги через греблю, що нікуди було вже розтягти чергового затору. Просування вперед зупинилось. Полковник показав шляховому інспекторові Зальцману — як колона, стоячи, засмоктувалася в ґрунт. О, цей уже знав, що означає, коли чорнозем схопить за колеса колону, і при всіх чинах розбив унтерофіцерові до крові лице.

Німці починали розуміти, що й стихія стає в Україні їм навпроти, скаженіли. "Що в мене важливіше, — міркував Зальцман, — те, що — унтерофіцер чи те, що інспектор?" Походив він з містечка в Нідершлезієн, війну зустрів захоплено. Фрау Бетті десять років стелила постіль йому, підручному в дентиста, прала білизну за точно відраховувані фенінги від кожної пари білизни й переспаної ночі. Попрощався з доброю фрау без жалю, одяг омріяну уніформу з вірою у непомилність фюрера і геніяльність німецьких фельдмаршалів.

З сумом констатував Зальцман, як він деґрадував на інспекторстві шляхів. Перші бої перейшов він на Новоград-Волинському напрямі. У системі оборонних ставків і каналів серед боліт і гребель атакуючі частини лягали трупом, накривали пластом одна другу. Тілами своїх забитих доводилось гатити переходи й переправи,

викладати барикади. Плечима власними перед себе виводили тут панцери на позиції для атаки. Перемішана на кожний кубічний метер січкою м'яса забитих з обох сторін земля сходила нудотним випаром, якого Зальцман і досі жахається.

Зальцман витримав тут. Власне, силою випадку його не трапило, скажімо, уламком у живіт. За витримку його приділили до служби безпеки. Дали рангу. По рангах скоро пішов угору. Віра й завзяття лишилися ніби невгнутими, а нерви не витримували в акції. Інъекції препарату для сміливості при розстрілах зруйнували нервову систему. Зальцман набрид обершарфюреру приступами галюцинацій. Списали його на шляхову службу, щоб прочадів і опритомнів.

Сріблястий пасок, що відзначував унтерофіцерську рангу, сповзав з коміра на шию, обвивався й душив Зальцмана. Здавалося, що ранга зривалась зникнути геть від його імени і вчиняла замах задушити його спочатку, потім утікати. Провалювались усі здобутки війни — сумував Зальцман. Наверталася в пам'яті фрау Бетті, фенінги за постіль з порохнявих перин і дентистична практика. Перспектива завертала туди, звідки починалось — одруження не відбудеться, лейтенанта він не доскочить. Щоб збудити давнє завзяття, Зальцман випивав прийнятну мірку алькоголю. Випивши, витягав ручного кулемета і заходжувався довершувати перемогу — розстрілювати греблю: "ді шварце ерде гешоссен!" (Розстрілював разом з полоненими, що там працювали.)

Коли прокидався вранці і пригадував, що гребля, — управлена в порядок і дисципліну, — обов'язково за ніч розповзалась, Зальцман вимагав нової партії полонених. Добрий комендант табору, зондерфюрер Гицель, не перечив: шлях до перемоги лежить через трупи солдатів противника... З німецькою раціональністю він вирахував, що коли на кожному греблю в цій країні покласти один полк, то можна буде зарахувати сюди й "цивілістів". Зате прокладено буде такий шлях, що й за сто років не минуться шанси на перемогу тут.

Зондерфюрер Гицель називав це своєю власною теорією — "великого маршу". Він тлумачив її Зальцманові при кожній нагоді — при собі той був, чи в стані приступу. Гицлеві не бракувало ні нервів, ні тверезости. З певністю баварського бітюга в запряжці він вірив у свою теорію. Відкрив її, коли по довголітньому безробіттю став містечковим учителем. Життя тоді для нього було зруйноване, а жінку підманули, забрали матроси в Гамбурзі. Був він фельдфебелем після першої імперіялістичної війни і його відшукали у брукхтінському повоєнному посланці фюрера, посланого Провідінням, визволили від голоду, бо дали шматок хліба з працею. Будучи вчителем в містечку при проїзній залізничній станції, Гицель і виплекав ось таку теорію "великого маршу". А тепер, на основах своєї теорії улаштував табір полонених, до якого дісталася Третя гірська дивізія імени... розбита під Красноградом. У дивізії були переважно кавказці. Вони й цікавили коменданта —

до якої міри витривалі народи того краю, так привабливого для німців.

Табір полонених був тимчасовий, перехідний. Містився на подвір'ї початкової школи на Оболоні. Паркан укріплено й піднесено на півтори людини колючим дротом; у приміщенні вікна вирвано з рамами, двері знято з завісів, а стіни з окола ретельно облиті фекалієм з шкільного нужника. Хворих та ранених комендант постріляв. Його цікавив експеримент над здоровими: поставив полонених на раціон — фунт буряка денно без соли й води і праця під бичем на праві доріг.

Увечері Зальцман випив подвійно проти звиклого. Хватався за шию, де душив пасок унтерофіцерської ранги. До ранку пропотів. Але наруга не минулася. Повідомив коменданта Гицеля дати йому на греблю всю решту Третьої дивізії. Табір полонених підлягав ліквідації, зондерфюрер Гицель мав добру нагоду зробити це найменшим коштом, до того ж це випадало в згоді з його теорією "великого маршу" і німецькою вирахованістю.

Рано вранці придуркуватий Зальцман на греблі сполохав тишу кулеметом. Розстрілював непокірний чорнозем. Жах покотився луною на довкілля.

Багато людей цього дня пішло в поле за поживою. У полі, здавалося, земля милує людину. Люди йшли, ходили низками, наче ключі журавлині або тині в тумані, голодом гнані. Багато можна знайти чогось покинутого ще поживного в полі.

День був погожий — як на прощання. Вночі випав дощ. Сонце зійшло на чисте прозоре небо, низьке, жовтаве на цю пору року і присмучене умиранням життя на землі. Навіть пригрівало, коли в затишку заслухатись сонцю.

О полудні повернувся з півночі вітер, погнав збрижі по калюжах, зашкварчав на кожній зачіпці. Напав залізний дощ, і світ почорнів.

Степом стьобнула стужа залізна. Вистужувала до костей тепло в знекровленім тілі голодної людини. Одні кинулися додому скорше, щоб донести назбиране, другі піддавались знемозі, обезсилівши йти, шукали затишку, тулились докупі, щоб зігрітися.

Степом пішов шторм залізного дощу, повернув поле в крижану стихію. Наче утопаючого, брав людину жах. Крижана стихія зачинила всі виходи з степу, залізний шторм ще довго свистів. Покриті кригою мертві не чули його.

На греблі цілий день казився Зальцман і вклав решту Третьої дивізії...

Замерзла в степу того дня й Наталка, дружина лейтенанта Деркача. Найшли її на клунку з буряками назбираними. Кожний свого мертвого мав забрати хоронить. Забрав хоронити і лейтенант Деркач свою дружину. Сам копав їй могилу (на цвинтарі поруч батькової) сам одвіз санками й труну, зроблену саморуч.

Німці не дозволили ані братської могили копати для всіх однієї, ані спільної відправи похорону, ані процесії через місто до цвинтаря спільної.

V:

Зима випала відразу глибоким снігом і морозами взялася, від яких вистрілювали горби наколинами при зорі різдвяній...

Про таку зиму говоритимуть: не пам'ятали її молоді, а старі не переказували — коли бувала така зима за їх пам'яті. Про людей, що ту зиму пережили пам'ять переказуватимуть!

Про людей, що ту зиму пережили, пісні складати треба, щоб у роду гарт не переводився. Одних покрутило й зламало життя, інших виправило, загартувало.

Добрий метал із гарту виходить крицею, а лихий — жужеллю. Так і з людьми було. Багато натертої жужелі легко сплигло наверх. Металові додало гарту.

Людина — це воля, усвідомлене поступування. (Нежартуймо про всаможну-неосаяжну, що все вирішує, Волю.) Плід виростає з клімату — воля з усвідомлення. Це та енергія, що й під каменем творить джерело vitalности.

А енергія, як було відомо, не пропадає!

Понурі гурти людей коло погромлених крамниць. Від осени крамниці без вікон і дверей, покрилися запустінням чорним. Людям воно й найчорніше байдужим було, тулилися в закутках, щоб затишок найти від вологого вітру.

Перші сніги на вітрі танули. Вітер загнався

сюди аж від солончаків з півдня. На снігах набрався вологости та й стратив лет. Кидався вітер, набрати розгону, рвався до простору, але злетіти не міг і бився з перепонами на землі.

Від вітру південного сніг узявся таловинням. На греблі лисніли чорні смуги. Перші морози вправили Зальцманові греблю в порядок. Тепер на відталилах стояла сукровиця — жовтава, й наче кров, і змішана брунатна. На роз'їжджених коліях білили кості укладених у греблю. Де крига затрималася від першого залізного дощу, тіла не вкочені лишилися, випиналися скуті морозом. На вигорбках товкло й кидало авта, крутило возами. Німці спотикались на наших трупах, але рвалися вперед. Колеса колон котилися.

Уже давно говорилось, скільки німці хліба почнуть давати.

— То й чого ж?! Хочуть, щоб були їхні, хай годують — вони теж соціялісти, не привикати нам... (А соціялізм — та й у святому Ватикані благословлять його.)

Вітер схоплює залізну смугу на талій воді, щоб зірвати її в простір, розтягти у завивання; смуга зривається, а вітер хляпає об стіну.

— Говорили ж бо — даватимуть по сто грамів...

— Ні, по двісті даватимуть...

— Як давати, то давати, хіба ми не люди?

— Даватимуть по двісті грамів на працюючого...

— А решта ж — не люди?!

— Самі говорите — "решта"... Решта завжди те, що нікому не потрібне, її не беруть у рахунок...

Мали давати першу випічку хліба. Люди займали чергу заздалегідь. Угадували, як їх нагодують.

— Хай дають роботу, підемо працювати, не все одно, на кого... усе життя працюємо!

— У греблю Зальцманові — решту, он куди... Не все одно, хто кластиме, усе життя нас кладуть: до перемоги шлях прокладають...

— Як бачу, та Перемога — то повія всесвітня. Вона й вінчана славною найбільше — як кожену славному повію вінчано. А подвиги в її ім'я — то тичбище собаче!

— Чому ви так про німців висловлюєтесь, вони ж хліба нам дають...

— А може я про большевиків говорю. Хіба обоє подібні між собою? Якщо так, то за це я не винен.

— Я помирю вас: німці у Провидіння вірять. Воно їм і надхнення посилає... а большевики атеїсти.

— У всякого своє провидіння, і провіденціалізм — хіба ж не те саме тичбище сукиних синів.

У черзі за хлібом не стало голосу чути. Вітер знову кинувся на калюжу талої води, вигнав по ній залізну смугу. Як і перше — смуга зірвалася, а вітер хляпнув об стіну.

Розвіханий вітер гасав по місту, як по широкому світу. Ставав подразнений, зачіпливий, кидав

людині у вічі вихорці, закручувані із-за рогу, щоб вона не поривалася до чогось намірами.

— Дайте мені снаги і я вам докажу, що большевики такі ж провіденціалісти, як і кожний ідеаліст чи ідейний бандит. Мені вже все одно... і я докажу!

Пухлий від голоду закачує до коліна холошу і, щоб бачили, чому "все одно", стукає пучкою середнього пальця по ребрі кістки: це місце ще не зводніло, обзивається на стук. Він довголітній учитель у місті, розуміє свій стан, а не стримується з відвертістю.

Дорогою повели когось — лице сховане у піднесений високий комір. Вели двоє позначених поліцейськими перев'язками, а третій, німець, спішив за ними з чорним важким пістолем на поясі. Німці переводили арешти за спалені стоги в полі. (Першого арештували Марка Сьомака.) Арештовували усіх, у кого виявили волів прихованих. Волів забирали німці, бо вони тут господарі. А вкрадене добро має належати лише господареві.

— Ото "палія" повели, мабуть волика сусіди виказали в нього.

— Може хто й запалив стоги, а що згоріли — то за те самі винуваті, німці.

(Вони постріляли з порога, де хто постоем стоїть, а в поле йти гасити боялися і людей не пустили в поле.)

— Щоб їх святий огонь палив і не переставав, якщо вони хліб спалили. Це ж свої спалили, не німці рогаті...

— Говорили розумні голови, що треба відразу поділити в снопах між людьми — і май кожен своє. Маєте — ждали, доки влада встановиться, доки підмерзне, обмолотять...

— А хто ж мав би ділити — кожному своє?

— Треба було йти брати, рознести до останнього снопа. Був би у людей хліб, та й не заглядали б сюди у чорні вікна, мов сорока в кістку.

— У куркулів є хліб, вони в колгоспі набралися всього, їх і не виженеш сюди заглядати...

Від сирої стужі ставало холодно. Молодий хлопчина у чорному теплому пальті досі терся між людьми видимо без потреби, бо й пальто його пошите цієї осені на виріст, і сам прів у ньому від тепла надмірного з доброї їжі. Він перейшовся поміж людьми, оглядав говірливих, сам наче чужий до них. Чужий і до свого колишнього учителя. Бачив збоку, як учитель пухлі ноги оголював і стукав пучкою по кості, наче по душі своїй чистій: як то йому тепер байдуже до того, що сталося з ним — показував. А хлопчині, хоч і виріс з школярів, хотілося в спину пхнути учителя — легко й безоглядно, як у "малої кучі" пхаються, бо все це для нього — лише колишне советське, батько кажуть, і туди йому й дорога. Але це ще тільки раптова міра злорадності, відповідна до віку й інтелекту, а може й темпераменту гурту, що такого от хлопчину формує, що посилає його слухати — хто що говорить.

На базарну площу вийшов погуляти з голубами Борька Вронський. Німець, що пильнував

площі, відразу його зачепив, намагався відібрати голуба. Борька ні трохи не змінився, відколи прийшли німці. Не дався зловити себе, вивернувся вправно і показав німцеві язика зблизька. Забігав з іншого боку, не втікав. Коли німець розчервонівся і став злий, Борька випустив голуба йому через голову. Добрий "трубач" пішов, наче свіча, вгору.

Сутичка змінилася. Німець зняв з плеча рушницю. Борьчині "кореші" кинулись врозтіч. Борька поблід, відступався задки. Устиг ще зняти з себе новий вовняний светер і кинути його хлопцям, щоб занесли додому. Покірний пішов поперед наставленої в спину рушниці. За розваленою будівлею бахнув постріл. "Чортів хлопець, бачили, він мабуть поштового голуба випустив при німцеві..." — висловив хтось обурення.

— Так умирають герої.

— Умирають головорізи так.

— Німці звикнуть легко убивати нас на кожнім розі через таких зарізяк.

Більшого враження подія не викликала. А це тому, що батька Борьчиного знали. Чорного й похмурого, з замкнутою зі всіх чотирьох сторін садибою, як і його душа замкнута з очима вугликуватими.

Черга не розбіглась після пострілу, хотіли люди дочекатися хліба.

— Бачите, як вони (німці) легко розраховуються з нами...

— Навіщо ви таке говорите?

— Щоб остерегти людей, — говорить учитель.

Арешти провадили німці на доноси між населенням. Почала творитися фікція віри у німців. Після того, коли з'явився у місті тип у дипломатській кепі й подав жандармерії список "комуністів", пішли голосні поголоски про справедливість німецьку: вони, мовляв, пильнують правди та неповинности людської. У списку тип потрапив списати усіх, що були репресовані владою, за це його й повісили. Акт справедливости удався з великим ефектом. Фікцію віри в свою місію німці роздмухували потужно, наче піну на пиві-ерзаці в себе дома.

Повісили німці й Погорілого, був першим у списку, бо вернувся з фронту і лишився поза підпіллям.

Пережитки в душі людській можуть довго й глибоко сидіти. Учора були упривілейовані й гнані — сьогодні вже почалася пімста одних другим, а ворогові потрібно лише одного — більше наших могил безіменних. Не могил, а глинищ, де знайдено було постріляних при відступі... де німці постріляли жидів і куди тепер водять уже й серед дня стріляти всіх.

Дорогою повели арештованого лейтенанта Держача. Одягнений він був у ватяній армійській куртці, підтягнутий ременем. Не вгинався, твердо й вільно ступав. Вело його п'ять поліцаїв, беззбройних, лише позначених перев'язками поліцайськими. А їх наче гнали перед себе два німці з

важкими чорними пістолями на поясах і з собакою-вовкодавом на припоні.

У черзі за хлібом голоси відразу поділилися:

— Повели комуніста...

— Повели солдата... командира!

Вітер вигнав на таловині сталеву смугу, зірвав її й поніс завиванням поміж оселями, понад верхами дерев і холодними димарями.

Як же охнула й похолола стара Деркачиха, сина під вартою побачивши... Не шукав її син очима в черзі за хлібом, не подивився в її бік. А син знав, що мати стояла там за хлібом.

Напав північний вітер. Він ішов низом, сірий, як лава крижаного туману.

Південний вітер (з солончаків) відступав, готів у небесах, шумів над борами. Такий вітер вертається до людей аж з весною, щоб зігнати сніги, щоб кригу зірвати.

Вітер з півночі подужчав. Ішов суцільною лавою в розбрід, як сірі гренадири московські, і тріщали в корені дерева, а на таловинах клались стрільчаті скалки. З хмари сипнуло білою ядерною крупкою. Хмара була чорна, а крупці стриба-ли, наче б приски феєрверкові. День потемнів і крупці дужче прискали. Заслоняючись хусткою, Деркачиха бігла навскоси вітрові додому, до онука, що лишився десь без догляду. Зачинався сніговий, рвав з-під ніг, за нею бігли живими видами думки про сина.

"Боже мій..." — тримало її при притомності це єдине слово... Ніякий біль не сягав так пеку-

че в душу, як тепер, коли почувати стала, що її син — з нею єдиний і з людьми, і йому єдине життя і єдине терпіння разом з народом випало. Матері здавалося, що й люди так відчують і знають це і шанують її за сина великою шанюю! Горда була, наче перейняла на себе частину горя людського.

Горда була за сина свого — від його малечку. Як не пішов на завод до скла, то й батька свого відмовлявся, щоб не тягнув його туди у "потомственні робітники". — Ні, мамо, говорив, я піду вчитися, щоб з усіма людьми жити: бачити їх, знати, бо історія народам настала їхня, і люди житимуть скрізь своєю владою і волею, мамо!

На казьоннім хлібі та в хаті казьонній Деркачиха не народила багато синів. Але цьому єдиному доглянула здоров'я і рада була за його розум і совість чисту. Коли грабують добро, загарбують землі — це війна. Як же сказати — коли сина у матері забирають на знущання, на смерть за народ?!

Випала зима відразу глибоким снігом. Вітер збивав матір із ніг.

Син... Прийшов він з війни у рубцях на тілі, забалакувався ночами, а в розмові затинався. Спати лягав на гранатах у постелі схованих. Брав до себе на ніч мало: це вояка буде! Народові потрібно більше тих, що на вартості металу-криці розуміються. Тих, що голови умітимуть відрубувати гадам...

В'язнів скидали до одного підвалу усіх на купу. Не передбачалося складного слідства і про-

цесів правосуддя. Потрібно було лише ізолювати від волі руху затриманих та сортувати. До підвалу вкинули й учителя, арештованого між людьми в черзі. Йому поклали його долю — діходити на бетонній підлозі з пухлими ногами. Лейтенант Деркач відразу впізнав — це ж і його учитель був.

— Чому ви не евакуювалися? — спитав з жалем лейтенант Деркач, прилаштував його в сухішому кутку.

— Щоб порвати з рабством... бути з народом. Природжений раб боїться такого вчинку, він не втече навіть від своїх кайданів, він вибере лишень собі "кращого" пана. Чи до нас не ставляться, як до рабів? Ідіотське означення, між іншим! Але воно чомусь пристало до психології збірного українства.

— Як це розуміти?

— У громаді людській, хай буде — в нашому суспільстві, з кожною генерацією репродукується тип, який формує збірну психологію. Вона не ідентична до історичного суспільства — це плівка плісняви, що покриває дійсність, на ній плекається збірний інтелігент з рабською душею! За фальш принесе душу й тіло своє, продасть брата, реального ж злякається і благатиме — заступи мене, пане, спиною своєю від лукавого, бо я накликаю гнів твій на себе...

Лейтенант Деркач стиснув долонями чоло своє. "Чи правду говорить учитель?! Який жах пізнати правду..."

— Чому вас арештували?

— Думаю, тому що я військовий.

— Яку рангу носили?

— Лейтенанта.

— Добра ранга. Її вистачає, щоб розвивати здібності до генерала, до маршала! Народи мають своїх геніїв, вони не всі в них починали навіть з такої ранги. Наші генії теж були вродженими. Але біда наша в тому, що вони всі починали від ранги псаломщика (волею чи неволею), а не від лейтенанта. І виходили щонайменше добрими прапорноносцями. Ще більша біда для нас — наші генії стерли крила, моря не перелетівши. Збір-на психологія раба морем перед ними розлилася і перетнула летові шлях. Яке ж воно темне й безмежне, море! Жодної титанічної сили не вистачало досі в нас його подолати. Шевченко... Франко... Збірний інтелігент наш застиг переляканим, подоланий приреченням. Інтелігента нашого вистачає лишень на те, щоб курликати жалобу над своєю долею. Курличе він з пієтизмом і самовіддано б'ється в груди — що він „не раб“. Бачите— який парадокс, замикається коло. Але є інший світ, я вам скажу про нього... Реальний світ.

Уже гримали дверима, почали брати на розправу. Це означало, що наближається дванадцята година ночі.

— Нам потрібні меченосці. Прапор без меча — самоомана. Я бував присутній на перших засіданнях створеної управи міста, "влади нової". Наші почали з того, щоб німці признали їм прапор національний і дозволили переіменувати ву-

лиці. Думаю, що мене й арештували за те, що я поглузував з такої "програми".

Арештований у поношеній військовій уніформі кинув слухати, розгримався в двері, домагався до начальника доставити його — він "кається й признається..." За півгодини забрали учителя. Учитель ще докінчував думку: "Не вибирайте собі пана — "кращого" серед них не буває. *Allons enfants de la patrie...* — співали французи, коли боролися за волю. — І цим кінчив свою мову, вставши на ноги.

"Чи ж зрозуміє сказане лейтенант", — тривожно подумав. Переконатися не було часу, двері до начальника відчинились.

Вранці учителя понівеченого, розстріляного поклали в білизні на перехресті на показ рабам, у самому центрі міста. І написали — „комуніст“.

За подіями напружено слідкувало підпілля. Лікарня (великий маєток у садах) була центром явок і зв'язку. Головний лікар Колода і завгосп Вронський ще до приходу німців були зв'язані зобов'язанням під відповідальність життям — зберегти лікарню і лишитися на окупованім терені. Обидва майже демонстративно не евакуювалися. Свідома, забезпечена людина — головний лікар відверто порвав з більшовиками. Це було справді багатомовним. Він затримав при собі медичний персонал, зберіг від погрому й грабунку лікарню і все її велике господарство. Лікарня з її співробіт-

никами здобула добру славу, стала прикладом — як треба рвати з ненависним советським режимом. Чогось більшого не вимагало зобов'язання від них. Другим завданням було здобути довір'я у німців і прихильну популярність серед населення для них самих і для лікарні. Клініка у приміщеннях біля станції була погромлена при відступі. Колода відкрив при своїй лікарні клінічний відділ. Щодня десятки людей приходили на лікування, до лікарні привозили хворих з найвіддаленіших околиць.

До лікарні на зв'язок і прибула Варка Закаблук, перейшла фронт. Їй належало бути вивезеною з в'язнями-"указниками" на працю до заводів на Уралі. Розпука кинула Варці вибір: праця на становищі в'язня до закінчення війни... (Коли і як вона закінчиться?!), або ризик і надія зустрітись ще з батьками, з Петром.

Великого довір'я на Варку не покладалося. Мав бути використаний лише факт, відомий там, куди піде: вона засуджена, утекла з ешельону, яким в'язнів вивозили на Урал, тепер вертається додому, до батька-матері... Виписка з судового вироку і реєстраційна посвідка в'язня (написані заднім числом) мали послужити і "перепусткою" і грамотою недоторканости в її "місійній" подорожі. Зрадить, — хата батьків з подвір'ям буде spalena, а вся родина стане закладниками і в кожний час знищена.

Вислухавши такі умови (вони мали зв'язати її зобов'язанням) Варка тремтіла. Їй веліли скину-

ти спідничку і почекати тут же в кабінеті. Варка розуміла, що вороття немає. Якщо вона переступила сюди поріг — її не випустять з цієї лябораторії змов і диверсій. Тепер вона не сміє злякатись і відмовитись. Пізно. Батьків поставлено в закладники. А що буде з ними, коли вона схибить, або щастя не матиме? Прикрість загострювала відчуття сорому сидіти отак у сороччині, напівроздягнуною на холоднім стільці.

За якусь годину принесли спідничку, поклали на столі. Їй говорили, що без потреби вона злякалася й тремтить — її знають сміливою, з характером, дівчиною; що дівчата взагалі схильні зносити обставини, звикати до прикрощів; що вона не сміє занедбати довір'я, мусить витримати пробу... Аж потім веліли одягатись. Усе вона може втратити в дорозі, але не спідничку — для дівчини це ж міра чести символічна (тут "інструктор" посміхнувся). У цій спідничці вся "естафета" і місія її ("інструктор" знову посміхнувся).

По-різному угадувала Варка і свою "місію" і значення "естафети". Наказано було суворо не рушити в спідничці жодного рубця, не прати спіднички. Нічого там не розгадає, коли рушить, а на місці про це визнають і за "зламання печаті" її судитиме підпілля...

У підпіллі встановлено було, що німці вловили їхній радіозв'язок і слідкують за пересиланнями. Виявлено кілька спроб імітувати виклики і подавати фіктивні радіограми з наказами до конкретної акції, на яку заготовлені були пастки. Жи-

ві люди з підпілля на праці в німців запобігли провалові. Потрібно було негайного, глибоко за-конспірованого способу передати підпіллю нові коди радіозв'язку. З "великої землі" їй послали з цією "місією" Варку Закаблук.

Головний лікар приписав Варці лікування від "крупозного запалення легенів". Мусіла відлежати "до повного видужання". Варка здивувалась і обурилась, вона не знала, що її затримано відбу-ти "карантену безпеки" — доки перевірять прав-дивість її "місії", правдивість кодів нових, її не випустять з "ізолятора". Коли б Варка переступи-ла межу ізолятора, хвороба її раптово стала б кри-тичною, і вона не пережила б чергової ночі. Вона не знала й того, що її доля залежить тепер від рі-шення підпілля, вернутися до батьків їй обіцяли лише.

За новими кодами радіозв'язок провадився інтенсивно. З "великої землі" запропонували си-мулювати працю зв'язку на старих кодах, щоб не дати німцям зрозуміти, що зловлена ниточка уже вислизнула їм з рук. Вони шукатимуть за новим зв'язком, коли побачать, що контрольований ни-ми зник. Щоб відрізати всякі сліди до підпілля, куди німці уже намацали напрямки — рішено від-дати старий радіозв'язок їм у руки: дати його ви-крити й захопити разом з людьми — хай уявля-ють, що вони розгромили підпілля... З "великої землі" наказали утворити фіктивний партизан-ський загін, та й приточити до нього старий ра-діозв'язок...

"Формування" партизанського загону йшло успішно. Його пов'язано з підпалом стогів хліба в полі. У пляни підпілля не входило спалити хліб при відступі. Це мало статися, коли встановиться окупаційна влада, внесе сотги до реєстру трофейного багатства. При таких обставинах підпал викличе терор проти населення збоку окупанта. Плян удався, керівник підпілля Чорний назвав цей плян — "фронтом хліба".

Фельдкомендант, лейтенант Буцце, припускав, що в його системі діють агенти ворога. Помічалося на акції проти населення. Та це мало його турбувало. Йому уявлялося, що червоне підпілля просто мілко плаває. Він бачив лише порахунки всяких "бувших" з "колишніми", переслідуваних з упривілейованими і охоче послуговувався фактами з обох сторін. "Дальше в ліс — більше дров!" — задоволено повторював мудре для себе прислів'я і почував себе цілковито мудрим. Його не турбувала правдивість фактів, що пливли йому до рук, його потішала нагода "робити більше дров" у цьому лісі темних унтерменшів. Фельдкомендант тріумфував, він тримає в своїх п'яти пальцях усі нитки, що ведуть до великої підпільної організації. І те, що лейтенант Деркач терпить на смерть катування, не признається, що він командир партизанського загону (уже викритого), тільки надавало більшої ваги усій справі, в очах фельдкоменданта.

Будучи начальником української поліції, Петро Родак переводив арешт лейтенанта Деркача.

Найдені в матраці гранати він приховав для себе. Це на половину рятувало становище арештованого.

Німцям дістався список початкового винищувального батальйону, там виявлено й Петрове прізвище. Довір'я до нього впало. А те, що він так гаряче боронив Деркача, тепер в однаковій мірі повернулось проти обох. Слідство провадив уже новий начальник поліції, бувший „штабс-капітан“ Бубонов. В актах — до начальника „партизанського загону“, лейтенанта Деркача, приточено й Петра Родака, ніби, його помічника, і арештованю. Гранати стали поважним доказом до цього: обом обвинуваченим було доведено їхню причетність до переховування зброї! А звідси — певно ж! — пряма дорога до „партизанського загону“.

Цієї ночі на сподіваний час Деркач не вернувся з допиту. Петро поклав — усякою ціною вирватися з підвалу. Петро роздовбав ушкоджений зуб іржавим цвяхом з надією на те, що вранці його поведуть до лікаря і по дорозі втече.

На ранок Петро був в агонії. Фельдкомендант наказав негайно лікувати — такий поважний свідок не може піти з його рук недопитаним!

У лікарні Варка й зустріла Петра по операції (ще під наркозом). Бачила, що його стережуть в однаковій мірі обидва вороги: одні явно, другі потаємно. У бюлетені хвороби вона прочитала смертельну діагнозу, підписану головним лікарем Колодою. Варка знала, у якій мірі доля пацієнтів залежить від головного лікаря. Вона не

чекала нагоди довідатися від Петра подробиці. Вистачало проставленої "діагнози". Подробиці потім знатиме, тепер рятувати!..

Варка зустрілася в кабінеті Колоди з ним наодинці. "Мое запалення легенів..." — Колода перебив: "Ще трохи і ви здорові..." — "Ні, — обірвала його Варка, — мое запалення легенів лишиться "невилікувальним", доки не буде здоровим Родак Петро..." Варка дала йому прочитати з своїх рук перепустку, з якою вона перейшла фронт. "Цього доказу, — говорить, — вистачить німцям, щоб мені повірили, що я добре знаю і добре посвідчу за Родака, за вас і за всіх..." Вона не дала йому говорити, заявила — як на це вдатна була — що в лікарні присутні поліцаї, вони стережуть Родака, тому їй нічого не станеться, вона за себе певна. Поставила вибір: або Петро буде здоровий, або повний провал... Колода спішно й притишено пояснив, що небезпека зараження крові минула, Петро й завтра може встати з ліжка.

— Гаразд, решта залежатиме від мене... у бюлетені лишіть поставлену діагнозу — німці не сміють забрати його завтра з лікарні.

Колода був здивований останнім, він став спокійніший. А Варка веліла — коли вони з Петром зникнуть — переказати начальнику підпілля, що в неї є "ключ", щоб зламати найпотаємніші їхні „печаті“! — як що він буде мстити.

У Закаблуків кімнату Катерини Мороз раптово забрали під ідальню для полковника. Катерина

не встигла винести речей, лишилася в кімнаті й бібліотечка, назбрана з випадкових книг. Полковник говорив українською мовою з Австрії, трохи читав. Коли довідався, що бібліотека належить жінці-вчительці, зацікавивсь зустрічатися з нею й розмовляти — півгодини по кожному обіді. Катерина приходила точно на призначений час. Розмови були приємні з обходження і нудні, як перукарня, значенням.

Трудно уявити суміш німця з французом: полковник хвалився, що його мати французжанка, а батько німець (якийсь "фон", до чого Катерина не прив'язувала жодного значення) і він гордився, що теж німець. Студював "філософію" у Відні, замолоду був актором, потім управителем в одному з відділів батькового підприємства. Полковником "авансований" в час війни, до якої готувався в клубі мотоциклетового спорту. Він тут з місією підготування до створення східнього міністерства — губернаторства для завойованої України. До службового заняття мав ще не офіційне — так би мовити з шляхетної пристрасти, — ще своє "внутрішнє" заняття — збирав колекцію "типів комуністів". За його уявою — це мали бути "типові представники кретинізму" автохтонів цих східніх окраїн німецького райху. Колекціонував у спосіб складання характеристик обстежених суб'єктів. Фельдкомендант і дав високопоставленому полковникові під обстеження знаменитого суб'єкта — "героя підпілля", лейтенанта Деркача!

Втрачати Деркачеві нічого було, пішов на від-

вертість. "Він не зізнає, а обвинувачує, — подумав полковник. — Який ваш фах?" — запитав.

— Інженер-електрик.

— От, бачите, фах ваш європейський. Чому б вам, скажімо, особисто та й з народом, коли маєте вплив, не перестати бути впертими — ви ж приречені, вас переможено.

— Вас також... (Полковник не чув репліки.)

— Чому б вам не пристати до Нової Європи і разом з цивілізованим світом стати проти варварства? (Прекрасні фрази полковник вичитував з своїх прекрасних лискучих пальців.)

— Не можемо пристати, бо Європа не признає нас за рівних... Європа теж варварська.

Полковник ласкаво посміхнувся. Деркач не міг знати, що полковник стажує на дипломата.

— Там неспроможні були зрозуміти нашої національної революції і двічі за вік мого покоління зрадили мою Україну-Батьківщину. І тепер — ми знаємо — на Заході нас чекає інквізиція — покута, як ви твердите, за "дикий степ", за "комуну". Європа нездатна нас прийняти, вона доживає свою добу колоніального володіння пограбованими в народів країнами! Німеччина — з іншого боку, але також жертва Версалу, як і ми, Україна. Фашизм, думаю, тут не причина, а наслідок. Наслідок, що інакше, й не міг виявитися у тупого бюргера, позбавленого розмаху і задуреного соціалобіщателями...

Твердження про Німеччину в такому сенсі відсвіжило полковникові настрій, він подумав со-

бі, що мали німці рацію, коли взялися за зброю.

— Бачите, війна іде під гаслами волі й незалежності. Це показує, що версальці, зокрема французька й англійська імперії потребують чужого гарматного м'яса, а російська імперія — спільників.

— Україна здобуде спільників, з нами стануть вільна Індія, вільний Китай, Єгипет— вільна від колоній і анексії Азія, Європа— там вони, майбутні спільники нашої вільної України! Тому й уперті, ми, певні. Боротьбу ми не рахуємо на одно покоління. Франція й Англія — материкові (без колоній) стануть нашими найкращими спільниками. Це буде завтра. Ось чому ми пораженці у цій війні. Ми знаємо, що версальці не дадуть перемогти ні Берлінові, ні Москві. Вас, німців, випустили за межі кордонів, щоб знищити вашу нагромаджену силу і здискредитувати на сотні років...

— Яка ваша відповідь на головне питання?

— Ось тому ви, полковнику, й не маєте в себе в полоні ні генералів, ні визначних людей, що не є ні більшовиками, ні російськими імперіялістами, ні полковників — така моя відповідь на питання, що найбільше вас цікавить. До Європи чорної, затруєної попівщиною ганебною, ми не приєднаємось, то наша тюрма. Тюрму ми знаємо, сотні років Україна б'ється за вихід із російської тюрми. Війни ведуть між собою імперії за поневолення "малих" народів, у цих війнах і загибель їх...

Катерина Мороз плакала, слухаючи ці "експериментальні" розмови. "Ми не витримаємо

проби“, — говорила Катерина, радила Деркачеві утікати. Кінчилося ”політичне школення німців“ тим, що полковник зацікавився суб’єктом більше. Вирішив списати рапорт з усієї розмови і вислати до Берліну. Граючи на офіцерському слові чести, запевнив, що звільнить Деркача. ”Ваші ”прогнози“ маршалові по заслuzі, лейтенанте...“ Але в пропозиції фельдкомендантові написав: ”Суб’єкт небезпечний, патріот і фахівець“. Деркача перевели на карцерний арешт, чекали, що з Берліну зацікавляться докладніше вивчити сугестії цього суб’єкта.

Лейтенант Деркач мав інформації про провокаційний плян червоного підпілля, підказаний з ”великої землі“. ”Один постріл — два забитих“, — тактика підпілля. Знав, що ”твориться“ фіктивний партизанський загін з тих, у кого найдуть німці воликів. За невинних людей обурення більше буде, потрібна ненависть населення проти німців. Цей плян скомпромітує й тих, що над переіменуванням вулиць засідають, бо їх ”національна визвольна політика з німцями“ допоможе народові, як нечистому кадило... Небезпечніші тут Сьомаки, вони господарство відновлять. Коли лишити населенню таку кількість волів, то весною буде порано й посіяно. Отже — волів хай німці поїдять... разом з людьми.

— Легко уявити, що отак по всій Україні шаліє терор німців і большевиків проти нашого народу. Партійне підпілля з Західньої України, ви-

явилося, додало болів і жалів: Україну членують ще й ідеологічно — між "сходом" і "заходом" і розпалюють ненависть ще одну, на ґрунті національному. Підступно спровоковано передчасну відплату за большевицькі злочини без компетентного суду над злочинцями і народнього правосуддя... — скаржилася тітка Варчина. — У нас, в Безлюдівці, стріляють кожного, лише б сказав хто то — "комуніст". Але що допоможеш сльозами...

Сіли до вечері. З бічної кімнати появився Петро з перев'язаною раною. Лейтенант Деркач міцно обнявся з ним, не витримав і заплакав. Варка проголосила тост, всі випили міцної різдвяної горілки. З надвору чути було дзвонили в імпровізований дзвін до церкви. Гостей попросила Варка бути в її тітки безлюдівської, як у своєї матері.

Різдво справляли урочисто. Варчина тітка уміла приготувати з нічого щось, але до звичаю.

— У народі ходять перекази, що маршал Тимошенко піднімає похід за визволення України від німців. Визволена Україна буде народньою, без московського налигача і большевиків!

— Це може бути тільки віра народня, але віра, буває, здійснюється. Фронт тримається біля Змієва, маршалів похід для нас буде дуже реальним. Ми творимо своє, наше — українське — підпілля! І хоча б це був і ризик — більше не втрачимо, як втратили при втечі. Народ загине, коли не бачитиме, що в нього є захисники!

— Ви ще молоді, — відповіла Деркачеві на цю мову Варчина тітка. — У народі вас не зна-

ють, треба славних людей, щоб народ підняти.

— Це праеда, — сказав Петро і вибачливо посміхнувся. — Мене один наш професор назвав, що я — з покоління без біографії. І коли б я розповів про себе, то вийшло б усе в одному слові: я втік з Салікамська, коли батько вмер у холоднім бараці зісланих. Було мені тоді дванадцять років, і з того часу я не маю біографії. Початок нашого підпілля заклали наші вороги, — сказав іншим тоном Петро, — командира підпілля маємо! — Він показав на лейтенанта Деркача. — Помічником буду я, коли призначить командир.

— Сталося також без біографії, — пожартувала Варка. Вона була закохана в події, встала й проголосила тост:

— Вип'ємо за покоління без біографії...

— За нове покоління нашої оновленої в боротьбі нації! — добавив Петро.

Випивши чарку, лейтенант Деркач проголосив:

— Це справді буде нове покоління. Свою біографію воно напише прийдешніми ділами. Ми мали нагоду переконатися, що на "бувших" нарід нічого не здобуде. Бувші зійшли з кону, одні вродились, другі переродились, пережитки минулого так зв'язали їх, що всі їх "пориви" звелися до пімсти й реваншу...

В снігах тяжкої зими Харків, здавалося, вимерз. У морознім повітрі вирізнявся вразливий

сморід обгорілих руїн. З підгірка, коли перейти колії, що ведуть до Південної станції, видно майже все місто. Катерина Мороз зупинилася. Як усе виглядало неможливим. У Харкові вона була до приходу німців, тепер дивувалася такій переміні. Внизу, між крутими берегами річка Харків з Ганчарівки завертала на Основу. Від заводу „Світло Шахтаря“ рухалися постаті. Одні сходили вниз на замерзлу річку, другі вибиралися нагору. Переп'ячиваючи, люди носили воду з річки для себе. І Катерині марилося, що Харків ніколи не вмере. Конатиме, терпітиме, але житиме. Його люди не залишать. Рани міста покривуться цвіллю, обваляться мури спалені, засунуться перекопані рови, люди протопчуть собі стежки, прокладуть дороги через руїни, а місто житиме.

Скрізь, куди йшла Катерина Мороз — готелі, театри, інститути були спалені. Вона добре розуміла, що це не німців робота.

На колишню Катеринославську (в Харкові оживали старі назви вулиць) вивели групу полонених, люди раптом зникали в провулки. Катерина стояла одна на великій вулиці. Якась жінка минула її, не зупиняючись сказала: „Видно ви не міські... Не стійте так, коли ведуть полонених. Вас пізнають... місто повне провокаторів... Жінка зникла. На цей бік, де Катерина, забіг німець, озброєний, крім належної йому зброї, доброю палюгою,

вже оббитою на кінці. За кожним разом, як німець бив палюгою полонених, Катерина здригала. Вона чула, як стукотіли кості полонених під ударами.

В перших рядах ішли міцніші. У брудних і подраних шинелях, вони напиналися довгими зігнутими тілами наперед, наче ішли проти гори. Полонених гнали поспішно, німці сягали бичами притомніших, вони мляво відверталися від ударів. Ослаблі зовсім не реагували на удари, хилилися, мов приглушені і хваталися один другого, щоб не звалитися з ніг. Триматися на ногах було тяжче, як гору тримати плечима.

Проти Катерини колона полонених затрималася. Млодий і високий полонений всередині колони став нерухомо, намагався сам триматися на ногах. Він випнувся, витягаючись догори — наче корчі сперли йому груди, і хотів передихнути. Повернувшись до Катерини свої білі умираючі очі, нічого не говорив, благав очима. Це був єдиний вияв його розпачливої свідомості. Німець ударив полоненого по плечах. Юнак у конвульсіях випнувся дужче, кістлява його постать зіпнулася на пальці, ще більше видовжилась. Голова заломилася на спину, наче її переважила тяжка брудна шапка, полонений сапнув повітря, блимнули його білі очі, а він упав навзнаки.

Німець несамовито заверещав, за ним верещали інші. До полоненого, що впав, простяглися довгі руки, товариші його силкувалися підвести, самі падали на нього і ледве зводилися.

Катерина мовчала. Вулиця була безлюдна. В очах стали білі плями, і по щоках потекли білі холодні сльози. Полоненого підвели товариші, німці згуртували в лад колону, наглили гнати далі, щоб не трапилося чого знову. Конвоїри з неодмінними фельдфляше і торбами для хліба на поясі, моталися навколо, гукали, доставали бичами в середину, підпихали задніх.

Не втираючи сльози, Катерина пішла вулицею, збираючи сили, щоб не впасти. Із провулка знову виринула та сама жінка. Живо оглянулася навколо, порівнялася з Катериною і так само з остороні заговорила:

— Як ви насмілились зупинитись, німці могли стріляти на вас і на полонених. Мабуть серед них була якась спасенна душа, і вони не вбили того, що звалився. Вони дострілюють таких на дорозі і йдуть далі. Цією вулицею часто водять полонених на Холодну Гору, там в тюрмі табір для них.

Жінка знизила голос і продовжувала:

— Не ставайте, так, як ви стали були, бо трапляється, що полонені кидаються на людину: думають, що ви їм їсти щось дати хочете... Але не знаю, — промовчала жінка. — Кажуть, що така лють в умираючого до живого буває, і вони кидаються перед смертю на людей... Вам куди? — запитала жінка, не міняючи голосу. — Може я вам поможу. Ви ще молода, бачу, не привикли... Я мати, у мене чоловік і два сини воюють... Боюся, що отак десь у полоні. І що зробиш? Я вже навчилася терпіти... А ви вважайте на себе — у місті бе-

руть закладників, вас пізнають і візьмуть.

Жінка провела Катерину ще, але побачила, що вона завертає своєю дорогою, заспокоєно зітхнула й відстала.

Безлюдну площу страшно переходити. Катерина пішла не вагаючись. Їй треба на Бурсацький спуск. Під Університетською гіркою стояв великий обгорілий танк, наче в крові — окипів червоною іржею. За площею траплялись люди. Ішло двоє молодих дівчат. На голих шиях розметані шалики, випиналися жовті кістляві ключиці: Уста розмазані фарбою. Висока русява дівчина мала такі голубі очі, що боязко було датися їм на погляд. Вона трималася за руку подруги. Пасмо волосся впало їй на очі, вона не прибирала його, ніби приємно було їй дивитися на людей заснованими очима. Подруга в неї, чорнява і нижча, трималась твердіше. З кутів від очей лягали на лице такі глибокі тіні, що затіняли чорні, тонко голені брови. Що їй, Катерині, нагадали дівчата!?

Дівчата говорили на вулиці, не стримуючись, звикли не помічати перехожих.

— Коли твій рижий Фріц мене ще образить, я йому пляшкою голову розіб'ю.

Подруга сказала їй щось на догад, обидві розсміялися. Ухиляючись набік, Катерина їх поминула.

Катерина розшукала знайомих. Були дома, живі й цілі усі. "Заспокойся, Лукіє, умовляла во-

на знайому, обіймаючи за здригаючі від ридання плечі.. — Судилося нам зустрітися..“

Голод у Харкові множив щоденні похорони без відправи. Учора помер професор анатомії медичного інституту, підтримував себе ін'єкціями і дістав ускладнення. Нікому було на цвинтар спровадити. Лукія не може заспокоїтися.

— Я ж лікар, Катерино, я привикла людям помагати. Мені здається, що ці копитасті лицарі, в кованих чоботях, прийшли нас виморити. Де ж Європа, де фавстівський поступ?.. Ми ж сподівалися іншого. Як фатально замкнулося коло. Хто до нас прийшов? Це не психологічна, а патологічна Європа. Німці, зрозуміло, не утримаються... І знову тюрма з московським хамом у наглядачах?!

Катерина не перечила Лукії. По четвертій годині рух на вулиці заборонений, прийшов чоловік Лукії. Жвавий і говіркий, професор філології. Він тепер візникує — виходить з санками до станції солдатам підвозити торби. Приніс щось таке, що вперше бачить. Професор філології припускає, що це щось органічне — німецький концентрат, настоює спробувати приготувать їжу.

Мимоволі Катерина оглянулася по мешканні. Усе скупчине в одній кімнаті. Посередині під столом купа необлущених качанів кукурудзи.

— Дивишся, як живемо? То наш хліб. Міняємо на недоноски одягу...

— Міняючи, довелося під Лозову забитись. Який там табір полонених, розповідають. У ко-

шарі. Буряки мерзлі завозять їсти, розкидають по коритах... Люди забули мову, їх б'ють вилами, щоб не хватали з-під рук, а вони ревуть по тваринячому. А скільки таких таборів по всій Україні?! І, думаєте, в тому цивілізованому та християнському світі знайдеться хто, щоб хоч бачив таке душогубство?.. Народ наш для того світу — поза законом... ми там не числимось на рахунок.

— Наш Харків також став табором полонених. На мурах, стовпах шибениці, закладники. Тяжко відрізнити провокатора від звичайного хама. Красно-білогвардійці тримають ініціативу. З ними змагається наш мамула відвічний — вислужується перед гефрайтером, вірячи, що він його „президентом“ України посадить у Харкові.

Уночі на коридорі стався крик. Це в добрих сусідів Лукії, — заспокоїли Катерину. Милі люди були. Коли почався голод — у них трапилося велике нещастя: мати й дочка приймають унтерофіцерів за хліб. Батька виганяють до кухні. Коли його сплять, він такий сумирний. Трапляється, що проспиться вночі, тоді погрожує порубати бахурів у постелі, а німці погрожують його пристрілити.

— Мати нажила гістерію, боїться, що повіситься...

— Це вже вичерпана міра жаху... А починалось у них майже трагічно: вони найшли спосіб так боронитися від голоду.

— Позбавте людину хліба і з неї стає товар або товаряка. Це заповітна мета всякого пана —

мати з людини товар і тварин, що тільки їсти хочуть.

— У нас тепер найзнаменніше — харківські повії чоловічого роду...

Уранці сусідка добра Лукііна зайшла провідати, дала почату консерву м'ясну, говорила про щось запобігливо, вибачливо.

— Ми ніколи не їмо цих "приношень", віддаємо голодним колегам. Сусідка не сміє знати, що так ми поступаємо з нею. Вона б руки наклала на себе.

Куди ж тепер іти, куди діватися? Катерина придумала якусь справу і попередила Лукію, що коли її не буде наніч, щоб не турбувалися.

Коли вийти за станцію Лосеве, відкривається вихід у степи. На просторах, подоланих заметами снігу, схоплювавсь палючими вихорцями мороз проти ночі. Сонце вгрузало ободом у обрій і увесь захід курів кров'ю пекучою. Зима вхопила-ся за війну, брала в окупи німців-окупантів.

Катерина втекла від доносів, немає їй схову ніде. Серед свого народу вона, наче емігрант, відрізана скиба.

До народу шлях через страждання разом з ним! Вертатися до нього, як до роду свого. Катерині іншого вибору не лишається. Іти до людей. Обійти табори полонених і зібрати невідплатну про них пам'ять — це було єдине рішення в Катерині Мороз. Вона тепліше загорнулася в картату вовняну хустку і прискорила ходу...

1947-51 рік.

Відгуки й зауваження автор ласкаво просить надсилати на адресу, подану нижче.

Друк.: "PROMETHEUS" 13824 Jos. Campau, Detroit 12
Michigan, USA.